

Agustí Duran i Sanpere i els arxius catalans. De la Generalitat republicana a la depuració franquista (1931-1940)*

Clara Estrada Campmany**

Llicenciada en Història de l'Art.

RESUM

Aquest article estudia, en una primera part, el paper destacat d'Agustí Duran i Sanpere durant la República i la Guerra Civil, primer en la creació d'una xarxa d'arxius a Catalunya i després en la creació del servei PHAC, dedicat a la salvaguarda i la protecció del patrimoni històric, artístic i cultural català. La segona part de l'article analitza el procés de depuració d'Agustí Duran i Sanpere, que va tenir lloc entre febrer de 1939 i febrer de 1940 per part de les autoritats franquistes, amb el sobreseïment del cas i la readmissió de Duran i Sanpere com a director de l'Arxiu Històric de la Ciutat fins la seva jubilació l'any 1957.

PARAULES CLAU

Segona República – Guerra Civil
Espanyola – Arxius – Catalunya – segle XX

ABSTRACT

This article examines, in a first part, the role of Augustí Duran i Sanpere during the Second Spanish Republic and the Civil War, first in creating a network of archives in Catalonia after the creation of the PHAC service, dedicated to safeguarding and protection of historical, artistic and cultural Catalan heritage. The second part of the article analyzes the process of Agustí Duran i Sanpere's debugging, which took place between February 1939 and February 1940 by the Francoist authorities, with the dismissal of the case and the readmission of Duran i Sanpere as director of the Historical Archive of the City until his retirement in 1957.

KEYWORDS

Second Republic – Spanish Civil War –
Archives – Catalonia – 20th Century

*Aquest article incorpora de manera literal parts essencials de dues monografies publicades el 2007 i el 2008 de les quals sóc autora. Com que es tractava de sengles edicions privades i, doncs, que no van tenir una àmplia difusió, hem accedit als precs dels editors de *Miscel·lània Cerverina* per publicar-ne la part més directament relacionada a la figura d'Agustí Duran i Sanpere en un únic article que el lector té a les mans (Clara ESTRADA I CAMPANY, *El servei del PHAC. La tasca d'Agustí Duran i Sanpere durant la República i la guerra (1931-1939)* (presentació de Maria Campillo). Barcelona, Ploion Editors, 2007, pàg. 115. Clara ESTRADA I CAMPANY, *Contra els "Hombres de la horda"*. *La depuració franquista dels caps del Patrimoni Històric, Artístic i Científic de la Generalitat republicana* (presentació de Manel Risques). Barcelona, Ploion Editors, 2008, pàg. 136).

** Clara Estrada i Campmany és Llicenciada en Història de l'Art.

1. La ponència d'arxius, biblioteques i belles arts del consell de cultura (1931-1933)

El resultat de les eleccions d'ahir ha sorprès a tothom, fins i tot als mateixos que han triomfat. Ha sorprès sobretot l'ensorrada total d'Acció Catalana Republicana, tan fulminant, que costarà molt de tornar a aixecar. També ha sorprès la força dels lerrouxistes-socialistes, que hom creia molt inferior als resultats obtinguts. La Lliga Regionalista ha sortit del naufragi de la manera que ha pogut, salvant algun bagatge, però naufrag a la fi. Comunistes, independents, Unión Patriótica i liberals han anat a l'aigua amb votacions ridícules. No ha sorprès a ningú el resultat. Quan a l'Esquerra Republicana, el triomf és abassagador, definitiu. Tindran la majoria absoluta al Municipi; amos i senyors de la ciutat.¹

Amb aquesta reflexió, apuntada al seu Diari, l'artista Joaquim Renart deixava constància dels efectes de les eleccions municipals del 12 d'abril de 1931. Molts altres testimonis ens confirmen aquesta impressió general de sorpresa sobre els resultats d'unes eleccions fetes encara amb sufragi restringit (homes de més de 25 anys) i amb un 66'5% de participació.² La mateixa eufòria d'aquest triomf «abassagador, definitiu» dels republicans, els va portar a proclamar tot seguit l'Estat català des del balcó de l'ajuntament de Barcelona; el mateix gest seria repetit des de la balconada del Palau de la Diputació.

Francesc Macià formà un govern provisional del nou Estat català, sota la seva presidència i amb les següents conselleries: Economia i Treball (Manuel Serra i Moret, socialista), Comunicacions (Manuel Carrasco i Formiguera, d'Acció Catalana), Instrucció (Rafael Campalans, socialista), Política Interior (Ventura Gassol, d'Esquerra Republicana), Hisenda (Casimir Giral, del Partit Republicà Radical), Defensa (Joan Casanovas, d'Esquerra Republicana), i Obres Públiques (Salvador Vidal i Rossell, de la UGT).

La situació del nou govern estava però en fals, en mancar una definició de l'estructura que prendria la República, ja que no estava clar si seria de tipus federal (com esperava Esquerra Republicana) o unitària. El nou govern de

¹ Joaquim RENART, *Diari 1918-1961* (pròleg d'Agustí Duran i Sanpere). Barcelona, Destino, 1975, pàg. 183.

² La reacció més elegant davant de la derrota, va venir de les files d'Acció Catalana. En un telegrama del 13 d'abril, Lluís Nicolau d'Olwer escrivia a Ramon d'Abadal: «Sabé [sic] perdre és molt elegant»; citat a Francesc VILANOVA, *Ramon d'Abadal: entre la història i la política*. Lleida, Pagès editors, 1996, pàg. 222.

Madrid, constituït aquella mateixa tarda, considerava aquesta proclama massa precipitada, ja que primer calia la redacció d'una Constitució republicana que donés marc legal a les relacions entre els diferents nacionalismes, ja fos en un sentit o en un altre.

Per resoldre aquest malentès, tres ministres del nou govern (Fernando de los Ríos, Marcel·lí Domingo i Lluís Nicolau d'Olwer) es traslladaren a Barcelona a negociar amb Francesc Macià. En una maratoniana reunió d'onze hores, el dia 17 d'abril del 1931, aquest Estat català es transformà en Generalitat de Catalunya i es perdé l'oportunitat de disposar d'una Constitució pròpia, que es transformà en Estatut d'Autonomia contemplat dins la Constitució espanyola.

El 28 d'abril el govern de l'Estat català format per Macià era reorganitzat ja com a primer govern de la Generalitat provisional amb les següents conselleries: Governació (Joan Casanovas), Economia i Treball (Manuel Serra i Moret), Foment i Agricultura (Salvador Vidal i Rossell), Sanitat i Beneficència (Manuel Carrasco i Fomriguera), Finances (Casimir Giralt i Bullich), Justícia i Dret (Pere Comas i Calvet) i Instrucció Pública (Ventura Gassol).³

Una de les primeres iniciatives de Ventura Gassol com a conseller d'Instrucció Pública fou la d'organitzar el Consell de Cultura. Aquest Consell fou creat pel decret del 9 de juny del 1931, per tal d'assessorar la política cultural a seguir pel nou govern de la Generalitat de Catalunya. S'organitzà en cinc ponències sota la presidència del President de la Generalitat, Francesc Macià, i del conseller d'Instrucció Pública, Ventura Gassol. Els seus consellers foren escollits pel govern de la Generalitat pels seus mèrits pro-

³ En la documentació, «Instrucció Pública» és anomenada moltes vegades simplement «Cultura». A partir del govern constituït el 19 de desembre de 1932, la conselleria rebria ja el nom de «Conselleria de Cultura». Els tres consellers de Cultura de la Generalitat republicana foren: Ventura Gassol (fins el 17-XII-36), Antoni M. Sbert (fins el 5-V-37) i Carles Pi i Sunyer (fins al final de la guerra civil). La seu de la conselleria de Cultura fou el mateix Palau de la Generalitat fins que, pel decret de 23 de desembre de 1936, fou traslladada al Palau Robert, fins al final de la guerra: «Vist el Decret del Govern de la Generalitat de 5 d'agost darrer, establint la destinació a donar als béns de les persones que hagin participat o contribuït directament en el moviment sediciós i els de l'Església i de les Ordres i Congregacions religioses/ Atès que l'ampliació de les funcions que actualment exerceix ja la Conselleria de Cultura i les que li han d'ésser atribuïdes encara, aconsellen la reorganització del Departament i el seu trasllat a un edifici on pugui desenrotllar, adequadament, la seva missió.../DECRETO: Article primer.-La Conselleria de Cultura és traslladada a la casa número 107 del Passeig de Pi i Margall, cantonada al carrer de Còrsega...», lligall 4.290, Arxiu General de la Diputació de Barcelona (AGDB, a partir d'ara). El decret d'1 de juliol de 1937 crearia la sotsecretaria de Cultura a càrrec de Ramon Frontera (Lligall 4.291, AGDB).

fessionals com a tècnics assessors en els diferents àmbits de la cultura.

El Consell no fou una plataforma vinculada directament a Esquerra Republicana o a l'esquerra en general. Quedà al marge de les batalles doctrinals entre partits i aglutinà el catalanisme, des de posicions regionalistes a republicanes i socialistes. Alguns dels seus membres (com Carles Pi i Sunyer, Lluís Nicolau d'Olwer o Joan Puig i Ferrer) tingueren una vida política intensa, però molts d'altres no estigueren mai lligats a cap partit polític, ni tan sols feren públic el sentit del seu vot (com per exemple, Agustí Duran i Sanpere). El Consell es proposava un ampli consens per a totes les qüestions lligades a la cultura catalana. En paraules del seu president, Jaume Serra Hunter, en la sessió inaugural del 18 de juny del 1931:

[...] he de dir-vos que he entès sempre que aquest consell havia d'ésser una assessoria de tècnics, els quals, sense perdre de vista el conjunt de la cultura, poguessin treballar cadascú en un sector d'especialització. He dit de tècnics i no reculo pas. Les divergències doctrinals i polítiques que hi ha, sens dubte, puix que cadascun de nosaltres té les seves preferències ideològiques, jo us prego que les deixeu en segon lloc per tal que tots puguem treballar sota el peu forçat d'un assenyat patriotisme i d'una esperança cada dia més forta en l'esdevenidor de Catalunya. I ací no acaba, encara, tot, i la nostra personalitat serà totalment reconeguda i res no podrà contra d'ella quan tindrem una ciència i una educació nostrades.⁴

Aquestes cinc ponències foren: la Ponència d'Ensenyament Superior (Josep Xirau, Antoni Trias, Lluís Nicolau d'Olwer, Joaquim Xirau i Jaume Serra Hunter); la Ponència d'Ensenyament Secundari (Josep Estalella, Joaquim Balcells, Joaquim Xirau, Jesús M. Bellido i Pompeu Fabra); la Ponència d'Ensenyament Primari (Manuel Ainaud, Cassià Costal, Miquel Santaló, Anna Rubies i Joan Delclòs); la Ponència d'Ensenyament Tècnic (Rafael Campalans, Carles Pi i Sunyer, Manuel Ainaud, Joan Puig i Ferrer i Pompeu Fabra) i la Ponència d'Arxius, Biblioteques i Belles Arts (Agustí Duran i Sanpere,⁵ Josep Xirau,

⁴ GENERALITAT DE CATALUNYA, *L'obra de cultura*. Barcelona, 1932, pàg. 99.

⁵ En el lligall 4.156 de l'AGDB, consta la comunicació que rebé Agustí Duran i Sanpere: «Per Decret del Senyor President de la Generalitat de Catalunya, de data 9 del corrent, i d'acord amb el seu Consell, s'ha resolt que vos formeu part de la Ponència d'Arxius, Biblioteques i Belles Arts, en unió dels senyors Josep Xirau, Francesc Martorell, Pau Font de Rubinat, Joan Puig i Ferrer i Joaquim Folch i Torres, i que constitueix una de les cinc Ponències en que s'ha dividit el Consell de Cultura de la Generalitat, qual creació fou creada en pròpia data./ Ço que tinc l'honor de comunicar-vos pel vostre coneixement i oportuns efectes./ Visqueu molts anys».

Francesc Martorell, Pau Font de Rubinat, Joan Puig i Ferreter i Joaquim Folch i Torres). Com a president del Consell de Cultura s'escollí a Jaume Serra Hunter; com a vicepresident, Pompeu Fabra, i com a secretari, Alexandre Galí.

La sessió plenària fundacional del Consell de Cultura tingué lloc el dia 18 de juny del 1931, convocada a les dotze del migdia al Palau de la Generalitat. En aquesta primera reunió s'anomenà un «conseller-delegat» per cada ponència «que es posarà en relació amb el secretari del Ple (Alexandre Galí), secretari també de les ponències per a totes les coses de tràmit i de mecanisme de les sessions».⁶ Aquests consellers-delegats vindrien a ser com una mena de directors d'equip de cada ponència, alhora que formarien una ponència especial que s'ocuparia de la redacció del reglament del Consell de Cultura, presidida pel vicepresident (Pompeu Fabra) i pel secretari del Ple (Alexandre Galí).

A proposta de Ventura Gassol, i per unanimitat, foren escollits com a consellers-delegats Antoni Trias (per la Ponència d'Ensenyament Superior), Joaquim Balcells (per la Ponència d'Ensenyament Secundari), Carles Pi i Sunyer (per la Ponència d'Ensenyament Tècnic), Joan Delclòs (per la Ponència d'Ensenyament Primari) i Agustí Duran i Sanpere (per la Ponència d'Arxius, Biblioteques i Belles Arts).⁷

El discurs inaugural de Ventura Gassol en aquesta sessió fundacional del Consell de Cultura és una mostra altament significativa de l'estat d'ànim d'aquest estiu de 1931. Es té per certa la idea que, malgrat els entrebancs presents o pròxims, s'està estructurant la política cultural d'un Estat sobirà, que pot organitzar lliurement i sense interferències exteriors totes les qüestions que fan referència a la cultura: ensenyament, arxius, biblioteques, patrimoni, etc. En definitiva, ha arribat l'ocasió esperada i és palesa la il·lusió d'aprofitar-la. Dirà Ventura Gassol:

Nosaltres voldríem que les dites ponències fessin llur treball ja comptant amb l'autonomia absoluta de Catalunya; perquè doni's la solució que es vulgui en política a Catalunya, dintre l'Estatut és evident que, si per alguna cosa s'ha de demanar aquesta autonomia és per la causa cultural, perquè no hi ha raó per seguir depenent d'altri, és a dir, enfocant el treball de les ponències envers aquest punt de vista, com si demà haguéssim d'ésser ja independents, perquè encara que per l'Estatut estiguem lligats

⁶ Lligall 4.269, Tom I, *Actes del Consell de Cultura*, 18 de juny del 1931, AGDB.

⁷ Lligall 4.269, Tom I, *Actes del Consell de Cultura*, 18 de juny del 1931, AGDB.

a Espanya, l'autonomia cultural ha de ser absoluta, i crec que aquest és el desig i la visió que en teniu vosaltres.⁸

Es defineix la tasca del Consell de Cultura com el «d'una revolució cultural» que inaugura nous temps llargament anhelats i es fa homenatge a Enric Prat de la Riba i els homes del seu temps, «pel primer impuls que donaren a l'obra cultural de Catalunya».

Aquest acte que fem avui potser serà dels més revolucionaris. Jo que m'he trobat en moments d'emoció com els de Prats de Molló, sento, crec que avui, d'ací, d'aquest consell pot sortir-ne garantida la millor part de la revolució.⁹

Dirà també Ventura Gassol que malgrat la situació d'interinitat cal tenir dissenyats els projectes culturals ja a partir d'aquests moments per tal que

[...] el dia que ens trobéssim amb les facultats concedides no haguéssim de començar a improvisar res, sinó que ja estiguéssim ben preparats, amb els projectes fets de totes les coses culturals.¹⁰

La composició del Consell de Cultura sofrí una modificació a rel de la tercera sessió, el dia 2 de juliol del 1931. Pompeu Fabra suggerí la incorporació d'algunes personalitats que havien estat oblidades i demanà l'ingrés de Jordi Rubió i Balaguer, Josep Oriol Anguera de Sojo i Josep Serrat i Bonastre. El decret d'ampliació del consell, del dia 3 de juliol, permeté la incorporació immediata d'aquestes personalitats.

El 20 de juny acabava a Núria la redacció del projecte d'Estatut d'Autonomia. Contemplava, en el seu article 13è. que totes les competències de cultura depenguessin de la Generalitat, amb plens poders legislatius i executius.¹¹

El 28 de juny es celebraren les eleccions a Corts. Els resultats confirmaren la victòria dels republicans. Els diputats elegits haurien de redactar la Constitució espanyola republicana i aprovar el projecte d'Estatut per Catalunya.

⁸ Lligall 4.269, Tom I, *Actes del Consell de Cultura*, 18 de juny del 1931, AGDB.

⁹ Lligall 4.269, Tom I, *Actes del Consell de Cultura*, 18 de juny del 1931, AGDB.

¹⁰ Lligall 4.269, Tom I, *Actes del Consell de Cultura*, 18 de juny del 1931, AGDB.

¹¹ «Correspondrà a la Generalitat de Catalunya la legislació exclusiva i l'execució directa en les funcions següents: A) L'ensenyament en tots els seus graus i ordres, i els serveis d'Instrucció pública, Belles Arts, Museus, Arxius, Biblioteques i Conservació de Monuments» (article 13è. de l'Estatut de Núria).

L'anomenat, ja per tothom, Estatut de Núria, fou aprovat pels ajuntaments catalans abans del dia 26 de juliol i posteriorment, en referèndum, pel poble de Catalunya, el dia 2 d'agost del 1931, amb una participació del 75% del cens i un 99,4% de vots afirmatius.

Amb aquests resultats, Francesc Macià viatjà a Madrid a negociar amb Niceto Alcalá-Zamora, el president de la República espanyola, l'aprovació de l'Estatut per part de les Corts. Alcalá-Zamora el presentà als diputats el dia 18 d'agost, i en aquest punt va quedar encallat, en no ser considerat més que un avantprojecte modificable, de manera que no fou recollit encara en la Constitució espanyola, aprovada el desembre del 1931. L'article 45 de la nova Constitució creava un paraigua que qüestionava les plenes competències a què aspirava l'Estatut:

Toda la riqueza artística e histórica del país, sea quien fuere su dueño, constituye el tesoro cultural de la Nación y estará bajo la salvaguardia del Estado, que podrá prohibir su exportación y enajenación y decretar las expropiaciones legales que estimare oportunas para su defensa. El Estado organizará un registro de la riqueza artística, asegurará su celosa custodia y atenderá a su perfecta conservación. El Estado protegerá también los lugares notables por su belleza natural o por su reconocido valor artístico o histórico.

Finalment, la tardor de 1932, fou aprovat l'Estatut d'Autonomia de Catalunya, un Estatut molt més baix de sostre que el projecte de Núria. Pel que fa al patrimoni, les competències absolutes que preveia l'article 13è de l'Estatut de Núria quedaren retallades amb excepcions i a mercè dels traspassos de competències:

La Generalitat s'encarregarà dels Serveis de Belles Arts, Museus, Biblioteques, Conservació de Monuments i Arxius, exceptuant el de la Corona d'Aragó.¹²

S'obria així una llarga i lenta etapa de traspassos entre el govern central i el govern autonòmic català, entrebancada pels esdeveniments del 6 d'octubre del 1934 i l'etapa del bienni negre. De fet, l'única política sobre patrimoni que existí durant l'etapa republicana fou sobre el paper. Quan s'ultimaren les transferències i, paral·lelament, el disseny del Servei del Patrimoni català, el país es trobava ja en vigílies de la guerra civil (juny del 1936). La política republicana

¹² Article 7è. de l'Estatut d'Autonomia aprovat el 1932.

sobre el patrimoni hagué de reconduir-se, amb caràcter d'emergència, en un servei de guerra: el Servei de Salvament del patrimoni, que funcionà durant tota la guerra civil. No obstant, aquest Servei de Salvament fou una conseqüència directa d'aquesta planificació anterior, tant pel que fa a l'estructura com al funcionament, malgrat algunes modificacions importants. L'embrió, doncs, del futur Servei de Salvament, va gestar-se en la Ponència d'Arxius, Biblioteques i Belles Arts del Consell de Cultura organitzat per Ventura Gas-sol.

2. Els arxius de Catalunya durant la República. Projectes d'organització (1931-1936)

El 13 d'octubre de 1931, Agustí Duran i Sanpere, com a conseller-delegat de la Ponència d'Arxius, Biblioteques i Belles Arts, presentava al Consell de Cultura un projecte d'organització dels arxius documentals de Catalunya. Aquesta tasca culminava la feina feta pels ponents a partir de la setena sessió del Consell de Cultura, en la que Jordi Rubió havia presentat unes primeres normes generals d'intervenció referents als arxius, biblioteques i museus.¹³ El nucli central de l'exposició d'Agustí Duran era la defensa de la creació d'un Arxiu General de Catalunya que seria l'eix vertebrador de tota la infraestructura arxivística de la Catalunya autònoma. La idea no era nova. La primera proposta contemporània d'una planificació general dels arxius catalans s'havia fet a principis de segle, en els temps fundacionals de l'Institut d'Estudis Catalans. En expressió d'Alexandre Galí, aquesta havia estat «la primera visió d'Estat».¹⁴

El 13 de juny de 1908, a l'Institut d'Estudis Catalans, Joaquim Miret i Sans i Jaume Massó i Torrents havien defensat una Memòria en la que proposaven la creació d'un Arxiu Territorial de Catalunya, com a solució a l'abandonament i la desastrosa situació dels arxius catalans. No quedava clar com havia d'estructurar-se, però es contemplava com quelcom imprescindible per a la supervivència del patrimoni documental. Aquest Arxiu Territorial de

¹³ Lligall 4.269, *Actes del Consell de Cultura*, Sessió 7ª del Consell de Cultura, 30 de juliol de 1931, AGDB.

¹⁴ Alexandre GALÍ, *Història de les institucions i del moviment cultural a Catalunya, 1900-1936* (Llibre XIV: Arxius i Museus). Barcelona, Fundació Alexandre Galí, 1985, pàg. 156.

Catalunya seria organitzat per una futura Mancomunitat de Diputacions. En la seva absència, les Diputacions provincials catalanes podien començar a treballar en aquesta direcció, protegint els arxius i fons documentals i acoblant-los. Aquesta *Memòria* fou publicada posteriorment, en vint-i-vuit pàgines, amb el títol *Informe que l'Institut d'Estudis Catalans va traslladar al Excelentíssim Senyor President de la Diputació de Barcelona, sobre l'estat d'alguns arxius de Catalunya i la conveniència de la seva millor instal·lació*.¹⁵

Quan es va crear el Servei de Conservació i Catalogació d'Arxius i Biblioteques d'Interès Històric, depenent de la Secció Històrico-Arqueològica de l'Institut d'Estudis Catalans, el 1914, la Diputació de Barcelona donà un pressupost fundacional a aquest servei de 3.000 pessetes i demanà a l'Institut que ell mateix redactés un informe sobre les prioritats d'aquesta inversió. L'informe en qüestió, tal com consta a l'*Anuari* de l'Institut, fou presentat pels seus redactors, Antoni Rubió i Lluch i Joaquim Miret i Sans, el dia 26 de febrer de 1914, i posteriorment publicat amb el títol *Memòria presentada per l'Institut d'Estudis Catalans a l'Excma. Diputació de Barcelona sobre la conservació i catalogació d'arxius i biblioteques d'interès històric*.¹⁶ En aquest document s'intentava exposar un cert ordre categòric entre els arxius catalans, per tal de justificar les prioritats. En primer lloc, els arxius capitulars. En segon lloc, els parroquials i municipals. En tercer lloc, els arxius notariais i finalment els arxius d'antics convents desamortitzats, encara no centralitzats en l'Archivo Histórico Nacional. La memòria considera prioritària la tasca d'exploració i investigació dels documents (la il·lustració màxima era «la formació d'escoles històriques locals»), i paral·lelament la millora de les instal·lacions arxivístiques.

¹⁵ «La ponència subscrita creu que no és l'Ajuntament de Barcelona l'entitat més naturalment cridada a l'organització d'un Arxiu Territorial. Si existís encara la Generalitat de Catalunya ella fóra la indicada per aquesta funció. Si algun dia és possible la creació de la Mancomunitat de Catalunya entre les províncies catalanes, serà propi d'aquesta Mancomunitat la constitució de l'Arxiu. Mentre no existeixi un organisme comú, totes les Diputacions catalanes, deuen acoblar, cada una pel seu compte, els dipòsits de documents que es troben avui dispersos en llur territori i guardar-los per si un dia encara és possible constituir el gran Arxiu Territorial de Catalunya. Seria debades discutir des d'ara si aquest Arxiu futur ha de formar un sol dipòsit centralitzat en una població o si s'ha de constituir en agrupacions diverses, per acostar-se més al territori de cada demarcació territorial. El més prudent és que avui per avui cada Diputació comenci la tasca d'assegurar la inamovilitat; la reunió de tots els dipòsits que es troben dispersos o fonidissos en el territori de llur jurisdicció», J. MIRET I SANS, J. MASSÓ I TORRENTS, *Informe que l'Institut d'Estudis Catalans va traslladar...* Barcelona, La Neotípi, 1908, pàg. 28.

¹⁶ Memòria presentada per l'Institut d'Estudis Catalans a l'Excma. Diputació de Barcelona sobre la conservació i catalogació d'arxius i biblioteques d'interès històric. Barcelona, La Neotípi, 1914, pàg. 16.

Així doncs, el projecte d'organització d'arxius elaborat per la Ponència d'Arxius, Biblioteques i Belles Arts del Consell de Cultura i presentat al Consell de Cultura per Agustí Duran i Sanpere, bevia d'aquestes dues fonts anteriors. El nou sostre polític autonòmic permetia transformar l'Arxiu *Territorial* dels temps de la Mancomunitat, en un Arxiu *General* de Catalunya, en previsió dels traspassos de serveis per part del govern central. La jerarquia d'arxius catalans era refosa en una nova priorització que pressuposava el disseny d'una nova xarxa arxivística, amb una reubicació i reordenació dels arxius catalans: l'Arxiu General, els Arxius Comarcals i els Arxius Locals.

El document presentat per Duran i Sanpere exposava els onze punts de partida del nou servei d'arxius de la Generalitat republicana, a criteri dels ponents, i per a l'aprovació del Consell de Cultura:

1r. La documentació produïda per les diverses administracions i serveis públics de Catalunya, anterior a la data que per cada cas es senyali serà declarada d'interès històric i quedarà posada sota el control directe de la Generalitat de Catalunya.

2n. La Generalitat de Catalunya exercirà aquest control per mitjà d'un Servei general d'Arxius.

3r. El Servei general d'Arxius proposarà també els mitjans d'intervenir en l'organització dels Arxius de Corporacions públiques i d'altres Institucions o de particulars quan no puguessin ésser posats sota aquell control, per tal d'establir una uniformitat d'organització en benefici de la utilització pública.

4rt. Amb la mateixa finalitat l'esmentat servei procurarà que existeixi la connexió necessària entre aquests fons documentals i aquells que, procedents o no de Catalunya estiguin situats fora del territori català i tinguin un interès marcat en l'Història de Catalunya.

5è. La Generalitat de Catalunya tindrà en tot cas dret de retracte per a l'adquisició d'arxius o documents històrics que siguin posats a la venda.

6è. El servei bon punt creat procedirà de seguida a inventariar sumariament els arxius i fons documentals de Catalunya.

7è. Les Corporacions públiques i les Institucions anàlogues d'interès local podran optar entre conservar el dipòsit dels Arxius que posseeixen si ofereixen les garanties de conservació, organització i servei públic que els seran fixades, o passar el dipòsit al servei corresponent de la Generalitat.

8è. Els arxius, el dipòsit dels quals passi al servei de la Generalitat, seran mantinguts sempre que sigui possible a la mateixa localitat on foran produïts, especialment si era factible d'acoblar-los a altres Institucions culturals —biblioteques, escoles, museus— depenents de la Generalitat de Catalunya o en les quals pugui tenir intervenció suficient.

9è. Podran també ésser creats arxius comarcals de concentració d'arxius locals, tenint en compte preferentment les poblacions on ja per compliment legal o per altre iniciativa s'hagi concentrat un fons documental que ho justifiqui.

10è. El servei constarà d'una direcció amb tots els elements necessaris al seu funcionament.¹⁷

El projecte fou aprovat pel Consell de Cultura el dia 30 d'octubre de 1931. Agustí Duran i Sanpere faria balanç d'aquest projecte d'organització d'arxius uns anys més tard, amb aquestes paraules:

La projectada organització dels Arxius preveia la formació d'un Dipòsit General dels Arxius procedents d'Administracions i Serveis Públics posant-lo en connexió amb arxius oficials ja existents i altres de particulars. La Generalitat podria exercir el dret de retracte dels arxius posats a la venda i formaria un inventari puntual dels arxius dipositats. Les corporacions públiques i les institucions anàlogues podrien optar entre conservar llurs arxius o lliurar-los al Dipòsit General.

Serien creats arxius comarcals als indrets on ja s'hagués produït un esforç important en el sentit d'organització i salvaguarda de la documentació històrica, agregats, sempre que fos possible, a una Biblioteca o a un Museu. El criteri general seria de mantenir els arxius a l'indret més pròxim al lloc de llur producció.

De moment era obert un concurs per a la creació d'un Arxiu Comarcal que pogués servir de guia als que seguirien.¹⁸

¹⁷ Caixa 2, Fons de la Generalitat de Catalunya (1931-1939), Secció d'Arxius, Arxiu Nacional de Catalunya [ANC, en endavant].

¹⁸ Agustí DURAN I SANPERE, «Els arxius documentals de Catalunya durant la guerra dels anys 1936-1939», *Serra d'Or*, juliol 1967, pàg. 25. Uns anys més tard, l'autor referia aquest article i el tornaria a publicar: Agustí DURAN I SANPERE, *Barcelona i la seva història. L'art i la cultura* (vol. III). Barcelona, Curial, 1975, pàg. 622-639.

Les vinculacions d'Agustí Duran i Sanpere amb la seva ciutat natal degueren influir perquè l'Arxiu Municipal de Cervera (que ell mateix havia organitzat d'ençà el 1912 obtenint el primer premi del Servei d'Arxius de l'Institut d'Estudis Catalans, el 1914), fos escollit com a model d'arxiu comarcal.

De fet, l'ajuntament de Cervera havia demanat una ajuda al president de la Generalitat per a instal·lar més convenientment aquest arxiu, que de moment ocupava el mateix edifici de l'ajuntament.¹⁹ L'ajuntament de Cervera demanava la creació d'un patronat protector de l'arxiu, depenent de la Generalitat i una col·laboració econòmica per a crear el càrrec d'arxiver i una biblioteca popular annexa que donés una certa estabilitat a l'arxiu. Francesc Macià havia passat aquesta petició a la Ponència d'Arxius, Biblioteques i Belles Arts per tal que ho proposessin al Consell de Cultura. Finalment, el 26 d'octubre de 1931, eren concedides totes aquestes propostes i es creava el Patronat de l'Arxiu Històric de Cervera, un patronat mixt presidit pel president de la Generalitat i amb una vicepresidència ocupada per l'alcalde de Cervera, Francesc Domenech. Tindria com a vocals el diputat Pere Corominas, Agustí Duran i Sanpere (com a delegat del Consell de Cultura), Mn. Antoni Font, un delegat del Centre Obrer Instructiu d'Unió Republicana, un delegat del Casal Català, un representant dels mestres (el director o directora d'escola graduada que més antiguitat tingués en la població), el notari Josep Gramunt Subiela i el fuster-ebenista Manuel Padrós i Mestres. Entre aquests vocals s'escolliria un secretari. El 8 de gener de 1932 era nomenat Frederic Gòmez Gabernet com a arxiver de l'Arxiu Històric de Cervera, amb un sou de 3.500 ptes. anuals, segons decidia el Consell de Cultura en la sessió del dia 4 de gener de 1932.²⁰

¹⁹ Carta de l'alcalde de Cervera al president de la Generalitat de Catalunya, 19 juliol 1931, lligall 4.157, AGDB: «L'Arxiu Històric de Cervera fou creat l'any 1915 per a salvar el patrimoni històric i arqueològic de la ciutat. Foren aplegats a l'aixopluc de la nova institució no solament els documents antics –alguns de gran raresa i importància- de procedència municipal, notarial, gremial o religiosa, sino també un conjunt d'obres d'art antic, sepulcres, imatges, fragments de retaules, records de la Universitat i llibres sortits de les impremtes locals d'ençà dels començos del segle XVIII. El conjunt fou de moment instal·lat a la mateixa casa de la Ciutat, fins que, havent resultat escàs el local per la creixença de l'Arxiu, i per tal de separar la institució de l'actuació política, l'Arxiu fou dut a un estatge provisional amb el propòsit d'arribar aviat a una instal·lació definitiva...».

²⁰ Lligall 4.157, AGDB. Els cerverins reberen amb entusiasme el projecte i felicitaren a Agustí Duran i Sanpere per la seva intervenció: «Aquí a Cervera tenim un grapat de projectes i ens hem entossudit en portarlos a terme! La nostra tossuderia es casi una tossuderia definitiva i infinita. A veure si entre tots fem una Cervera nova. Vostè hi ha fet una bona empena i ara ens toca a nosaltres de continuar. Bon any i felicitats. Son affm. Claudi Gòmez» (carta de Claudi Gòmez a Agustí Duran i Sanpere, 4 gener 1932, Correspondència d'Agustí Duran i Sanpere, núm. 3.302, AHM de Cervera [AHMC en endavant]).

El 6 d'octubre de 1933, el decret del traspàs a la Generalitat dels arxius i biblioteques de Catalunya donava al projecte d'organització d'arxius del Consell de Cultura les primeres perspectives de futur.²¹ El govern de la Generalitat, pel decret de 27 de novembre de 1933,²² atorgà a la Ponència d'Arxius, Biblioteques i Belles Arts del Consell de Cultura poders executius, per tal que actués sobre el patrimoni històric, paleontològic, arqueològic, científic, bibliogràfic i documental de Catalunya, mentre no fos creat el Servei del Patrimoni de la Generalitat, i mentre no fossin traspassades totes les competències.²³ Alhora, la Ponència d'Arxius, Biblioteques i Belles Arts era encarregada de la gestió i el tràmit del traspàs de funcions i serveis del patrimoni. Només cal repassar les actes del Consell de Cultura i les de la mateixa Ponència d'Arxius, Biblioteques i Belles Arts,²⁴ per veure com es treballava en tres direccions:

Les qüestions que haurà de resoldre la ponència són de tres menes: primer les que es refereixen a la realització del traspàs de serveis de defensa i conservació del patrimoni artístic tal com ve previst en la disposició de 27 de novembre de 1933. En aquest aspecte la ponència ha d'estar en contacte amb els organismes que s'encarreguen de la valoració i ha d'assumir el funcionament interí de tots els serveis de l'Estat que es vagin traspassant, com succeeix ja amb les Comissions de Monuments, Acadèmies i Comissió de Valoracions.

²¹ Agustí DURAN I SANPERE, «Els arxius documentals de Catalunya durant la guerra dels anys 1936-1939», pàg. 623: «[...] el Projecte formulat pel Consell de Cultura assolí el reconeixement oficial i prenia contorns d'una possible i pròxima realitat. Calia, però, poder disposar de locals proporcionats a la magnitud de l'empresa».

²² Decret de 27 novembre 1933 (DOGC, 30 novembre 1933), lligall 4.278, AGDB.

²³ Quan la Ponència Executiva d'Arxius, Biblioteques i Belles Arts fou constituïda es produí un cert recel per part d'alguns membres del Consell de Cultura, que no s'explicaven com un organisme que havia de governar sobre monuments i excavacions, no tingués cap representant d'aquests dos àmbits en la seva estructura interna. Per contra, els Arxius, les Biblioteques i els Museus quedaven més ben representats en les persones d'Agustí Duran i Sanpere (director de l'Arxiu Històric de la Ciutat), Jordi Rubió i Balaguer (director de la Biblioteca de Catalunya) i Joaquim Folch i Torres (director dels Museus d'Art de Barcelona). En un debat recollit en les actes del Consell de Cultura, els doctors Balcells i Joaquim i Josep Xirau demanaren explicacions de per què no s'havia reformat l'estructura de la ponència per tal de donar-hi entrada als dos caps dels Serveis de Conservació i Catalogació de Monuments i d'Excavacions, dependents de l'Institut d'Estudis Catalans, Jeroni Martorell i Pere Bosch Gimpera, respectivament. Agustí Duran i Sanpere havia contestat que la llei permetia a la ponència d'assessorar-se amb les persones indicades i que, d'altra banda, aquests serveis encara tenien plenes competències sobre Monuments i Excavacions.

²⁴ Actes del Consell de Cultura/ Actes de la Ponència d'Arxius, Biblioteques i Belles Arts (1933-1936), lligall 4.270, AGDB.

Segon, la tramitació de tota la documentació administrativa i executiva dels serveis que ja existeixen, preparant d'aquesta manera el mecanisme de les seccions que hauran de funcionar un cop aprovada la Llei d'Arxius, Biblioteques, Museus i Patrimoni Artístic.

Tercer, informar com a organisme del Consell de Cultura de totes les qüestions que siguin de competència d'aquest consell.²⁵

L'elaboració de la Llei del Servei del Patrimoni Històric, Artístic i Científic (PHAC) comportà molta feina i culminà amb l'aprovació del projecte, primer, pel Consell de Cultura, el dia 3 de març de 1934, i després, pel Parlament de Catalunya, el 28 de març del mateix any.²⁶

Aquesta llei creava l'estructura del futur Servei del PHAC. El Servei s'estructuraria en cinc seccions: la Secció de Biblioteques, la Secció d'Arxius, la Secció de Museus, la Secció de Monuments i la Secció d'Excavacions. La previsió de la llei era que aquestes cinc seccions funcionessin sota una direcció general del servei, que es cuidaria del registre general del PHAC, dels permisos d'excavació, conservació, restauració i administració general, auxiliada per un secretariat general del Servei de Patrimoni. La Secció de Biblioteques s'ocuparia de l'organització de les biblioteques públiques i de la informació bibliogràfica o catàleg general de les biblioteques de Catalunya. La Secció de Museus organitzaria els museus d'art, la restauració i formació de catàlegs de les obres d'art. La Secció de Monuments s'ocuparia dels conjunts monumentals de Catalunya i edificis d'interès artístic, assegurant-ne la conservació i restauració. La Secció d'Excavacions vetllaria pel patrimoni arqueològic (fins a l'etapa visigòtica) i l'organització dels museus arqueològics. Finalment, la Secció d'Arxius custodiaria els arxius de Catalunya, restauració, còpia i reproducció fotogràfica dels documents i relació amb els arxius externs al servei de la Generalitat.

La creació de les cinc seccions del Servei del PHAC no suposava la desaparició d'antics organismes existents sinó que, en l'article 12è. de la Llei de 28 de març de 1934, se'n garantia la continuïtat en règim d'estreta col·laboració amb les seccions afins. L'article 18è. (addicional) mantenia de manera explícita la personalitat jurídica de la Biblioteca de Catalunya, la Junta de Museus

²⁵ *Actes del Consell de Cultura (1933-1936)*, pp. 429-430, lligall 4.270, AGDB.

²⁶ *Actes del Consell de Cultura/ Actes de la Ponència d'Arxius, Biblioteques i Belles Arts (1933-1936)*, lligall 4.270; i també Decret de 3 juliol 1934, lligall 4.278, AGDB.

de Barcelona, i el Patronat del Museu d'Arqueologia i de totes les institucions que en depenien. Quedaven lligades d'aquesta manera les estructures de govern i les institucions culturals existents fins aleshores.

Cada una de les Seccions començaria a funcionar a mesura que s'anessin traspasant les competències respectives, segons contemplava l'article 19è.

La Llei del Servei del PHAC establia un Comitè Superior de Biblioteques, Arxius, Museus, Monuments i Excavacions format per: els caps de les seccions, el director general, el secretari general, dos delegats del govern de la Generalitat (un d'ells amb el càrrec de president-delegat), dos representants de l'assemblea de patronats, dos tècnics nomenats pel conseller de Cultura, dos vocals del Consell de Cultura elegits pel consell mateix, dos representants de l'Institut d'Estudis Catalans, un regidor de l'ajuntament de Barcelona, i un representant de la Federació de Municipis de Catalunya. Aquest comitè superior es reuniria tres vegades l'any per discutir les qüestions de pressupost, el pla de treball i la coordinació general del Servei.

De fet, el càrrec de director general no fou creat fins quasi al final de la guerra civil, segons el decret del 23 de febrer de 1938, que fou ocupat per Francesc Viadiu i Vendrell.²⁷ En la seva absència, el cap visible del Servei del PHAC venia a ser el president-delegat del comitè superior, d'una banda, i, per l'altra, el secretari general.

Agustí Duran i Sanpere no veia la necessitat d'un director general, però, en canvi, considerava imprescindible la figura d'un secretari, com bé es dedueix de la carta que escriu a Jordi Rubió i Balaguer, el 30 de novembre de 1933:

[...] em sembla que caldria recomanar que independentment de que sigui o no creat el càrrec de director general pugui ésser constituït el secretari, i si no hi havia director, el secretari donaria a les nostres decisions l'aspecte oficial que altrament haurien d'enmotllurar a algú altre.²⁸

El 13 de març de 1934 es presentava la futura organització de la xarxa d'arxius catalans que especificava l'articulació de l'Arxiu General de Catalun-

²⁷ Decret de 25 de febrer de 1938, DOGC, Any VII, vol. I, núm. 56.

²⁸ Carta d'Agustí Duran i Sanpere a Jordi Rubió i Balaguer, 30 novembre de 1933, Arxiu Particular de Jordi Rubió i Balaguer (APJRB, en endavant). Agraïxo a Antoni Rubió i Guilleumas l'haver-me deixat consultar aquest epistolari.

ya amb els arxius comarcals i els arxius locals:

L'Arxiu General de Catalunya serà format amb els fons documentals desarrelats, com la major part dels monacals, i amb els que han estat produïts per administracions de caràcter general: Generalitat, Batllia General, Audiència Territorial, etc.

Els arxius comarcals correspondran als llocs en els quals per la llei o per estímuls naturals s'ha produït una concentració de documents notarials, judicials, etc. Aquests arxius podran admetre en dipòsit els fons documentals de les localitats veïnes massa reduïdes per a poder sostenir l'organització d'un arxiu.

Els arxius locals podran formar part del Servei d'Arxius de la Generalitat quan llur importància ho aconselli, o estar simplement adscrits a aquell Servei per a participar als beneficis de l'organització general: préstecs mutuos, auxilis econòmics, servei de restauració i còpia, etc.

Els arxius de corporacions externes a la Generalitat i àdhuc els de particulars, podran acollir-se al servei d'arxius de la Generalitat, si accepten les condicions d'organització: horari públic, inventaris, inspecció, etc.

La direcció establirà la relació necessària amb els arxius de fora Catalunya lligats historicament amb els nacionals.

Mentre serà possible els arxius comarcals i locals aniran acoblats a biblioteques o museus de la Generalitat i tindran un patronat comú a cada localitat. L'Arxiu Històric de Cervera és el primer de la futura xarxa d'arxius comarcals i locals. Podran seguir institucions similars a la major part de les poblacions cap de partit judicial i algunes altres. Els esforços locals ja realitzats per a l'organització dels arxius d'algunes poblacions serà estimulat i valorat dins el sistema general: Manresa, Tortosa, Girona, Lleida, Tarragona, Terrassa, Sabadell, Puigcerdà, Tàrraga, Palamós, Badalona, Valls, Reus, etc.

En molts indrets al costat de la documentació antiga, serà iniciat el recull de documents actuals, literaris o gràfics, relatius a la localitat i el dels impresos antics o moderns que s'hi relacionen.

L'Arxiu General estarà dotat d'una còpia dels inventaris de cada un dels arxius per tal de permetre les comprovacions i facilitar recerques.

La salvació i sistematització del patrimoni documental, ultra la dignifi-

cació espiritual que representa, ampliarà el nombre de recercadors i millorarà la historiografia catalana.²⁹

La Llei del Servei del PHAC va anar acompanyada d'una altra llei: la Llei de Conservació del PHAC, aprovada pel Parlament el dia 3 de juliol de 1934.³⁰ La Llei de Conservació del PHAC establia el marc per a la salvaguarda del patrimoni i els mecanismes per a la confecció del registre del PHAC. S'excloïen les obres d'autor vivent i les que no tinguessin cinquanta anys d'antiguitat, llevat de casos excepcionals (article 1r.). Les tasques de salvaguarda del patrimoni, malgrat depenguessin d'una futura direcció general, eren una responsabilitat a compartir entre les diferents seccions del servei. Les seccions procedirien a la formació d'inventari dels béns i n'exercirien la inspecció (article 2n.). Els municipis, per l'article 4rt, participaven d'aquesta responsabilitat de salvaguarda del patrimoni. El Secretariat de Protecció del Patrimoni s'encarregaria del registre del PHAC (article 7è.), tant de propietats públiques com privades. Ara bé, altres organismes podien participar d'aquesta iniciativa (article 8è.): les cinc seccions del futur servei, la Universitat Autònoma, l'Institut d'Estudis Catalans, l'Acadèmia de Bones Lletres, de Ciències i Arts, de Medicina i Belles Arts, la Junta de Museus de Barcelona, el Patronat del Museu Arqueològic de Barcelona, la Biblioteca de Catalunya, el Patronat de Turisme i el Centre Excursionista de Catalunya. Tots els ciutadans podien recórrer a aquestes institucions per a instar la inclusió al Registre de béns no inscrits. També els municipis i els patronats de cultura podrien proposar la inscripció de béns de les seves demarcacions. Les inclusions al registre del patrimoni es farien per decret del conseller de Cultura (article 10è.). L'article 23è., donava dret a la Generalitat d'incautar-se dels béns registrats si aquests es trobaven en situació de perill. Aquest article s'aplicaria els primers dies de la guerra civil.

Els fets del 6 d'octubre del 1934 interferiren el procés de traspassos al Servei del PHAC. Fins i tot es féu un pas enrere i es creà un nou organigrama del Servei del PHAC, en una nova Llei de 20 de gener de 1936,³¹ firmada pel governador general de Catalunya-president de la Generalitat, Fèlix Escalas, i el conseller de Cultura, Lluís Duran i Ventosa. Aquesta nova llei reduïa les cinc seccions del Servei del PHAC a cinc organismes readaptats de l'etapa de la

²⁹ Caixa 2, Fons de la Generalitat de Catalunya (1931-1939), Secció d'Arxius, ANC.

³⁰ Llei de Conservació del PHAC, lligall 4.278, AGDB.

³¹ Decret de 20 gener de 1936, lligall 4.290, AGDB.

Mancomunitat, simplement administratiu del patrimoni. Aquests cinc organismes eren: el Patronat de la Biblioteca de Catalunya, una Junta d'Arxius (en base a l'Arxiu Històric de la Ciutat), una Junta de Museus d'Art de Catalunya (en base a la Junta del Museu d'Art de Barcelona), un Patronat de Museus Arqueològics (en base al Patronat del Museu Arqueològic de Barcelona) i el Servei de Conservació i Catalogació de Monuments i d'Excavacions de l'Institut d'Estudis Catalans. Enlloc del Comitè Superior del Servei que preveia la Llei del 28 de març de 1934, es reforçava el protagonisme de la Ponència d'Arxius, Biblioteques i Belles Arts del Consell de Cultura, el secretari de la qual substituïa el secretariat de la direcció general.

Amb la victòria del Front Popular, el febrer del 1936, es capgirà la situació, i el decret del 2 de juny de 1936³² tornà a rehabilitar la Llei del 28 de març de 1934 (Llei del Servei del PHAC). Amb aquest decret les funcions executives de la Ponència d'Arxius, Biblioteques i Belles Arts quedaven liquidades en benefici del que se'n deia *Comissió del Servei del PHAC*, formada pels caps de les cinc seccions, dos membres de la Ponència d'Arxius, Biblioteques i Belles Arts del Consell de Cultura (en qualitat de vocals-assessors), sota la presidència del conseller de Cultura (o d'un delegat seu).

Aquesta *Comissió del Servei del PHAC* venia a simplificar el Comitè Superior d'Arxius, Biblioteques i Belles Arts que proposava la Llei de 28 de març de 1934, «mentre no siguin creades les oficines de cada secció i els altres organismes previstos en la llei». Es tractava, doncs, d'una comissió provisional, de transició. Enlloc del secretariat general, de moment funcionaria un Negociat del Servei dins la conselleria de Cultura.

En el decret es feia nomenament dels caps de les cinc seccions del Servei del PHAC, previstes ja en la Llei de 28 de març de 1934. Per la Secció de Biblioteques, fou nomenat Jordi Rubió i Balaguer, director de la Biblioteca de Catalunya. Per la Secció d'Arxius, Agustí Duran i Sanpere, director de l'Arxiu Històric de la Ciutat. Per la Secció de Museus, Joaquim Folch i Torres, director dels Museus d'Art de Barcelona. Per la Secció de Monuments, Jeroni Martorell, director del Servei de Conservació i Catalogació de l'Institut d'Estudis Catalans. I, finalment, per la Secció d'Excavacions, Pere Bosch Gimpera, director del Museu d'Arqueologia i del Servei d'Excavacions de l'Institut d'Estudis Catalans.

³² Decret de 2 juny de 1936, lligall 4.290, AGDB.

El conseller de Cultura, Ventura Gassol, resolgué de delegar la presidència de la Comissió del Servei del PHAC en la persona d'Agustí Duran i Sanpere, tal com li fou comunicat el 4 de juliol de 1936, a Cervera, la seva ciutat natal i segona residència, donada l'etapa estival.³³

Quinze dies més tard esclatava la guerra civil espanyola; les competències es trobaven ja traspassades, però el Servei del PHAC era un servei sense rodatge, encara per estrenar. Aquest fou el repte que hagueren d'assumir els seus responsables: la salvaguarda del patrimoni en temps de guerra.

3. La salvaguarda dels arxius en esclatar la Guerra

Com la resta dels seus companys, Agustí Duran i Sanpere fou sorprès per l'aixecament militar del 18 de juliol de 1936. En aquells moments ningú no s'havia plantejat un pla d'emergència sobre el patrimoni. La situació de guerra i el desfermament de l'onada revolucionària agafà, doncs, la Conselleria de Cultura més que desprevinguda. Els membres del Consell de Cultura, optimistes en extrem, havien fet confiança en les futures obres culturals i, en aquest entusiasme col·lectiu, no havia donat cabuda al més negre dels pronòstics.

És més, la majoria dels funcionaris de les institucions i els mateixos caps del servei del patrimoni havien iniciat les vacances estivals i no es trobaven en els seus llocs de treball en aquells moments. S'afegia a aquest buit institucional, el fet que el Servei del Patrimoni Històric, Artístic i Científic de Catalunya, recentment creat per decret de 2 de juny de 1936, no fos un servei constituït, encara, formalment. Els caps del servei ja havien estat nomenats, però el servei com a tal només existia en el decret del conseller.

De fet, Agustí Duran hauria pogut eludir les responsabilitats del seu càrrec, ja que es trobava, el 18 de juliol de 1936, fent unes vacances a l'estranger. Ell mateix va deixar escrites les circumstàncies personals en el moment de l'esclat de la guerra civil:

³³ Carta de la Generalitat a Agustí Duran i Sanpere, núm. 1252, 4 de juliol de 1936, Correspondència d'Agustí Duran i Sanpere, AHMC: «M'és molt grat d'elevat al vostre superior coneixement que l'Honorable Senyor Conseller de Cultura, usant de les facultats que li confereix el Decret de 2 de juny propassat, per Ordre del 22 del mateix mes s'ha servit delegar en vós la Presidència de la Comissió dels Serveis del Patrimoni Històric i Científic que crea l'esmentat Decret».

Quan, al mes d'abril de 1936, la Generalitat va resoldre d'organitzar el seu propi servei d'arxius, vaig tenir l'honor de ser cridat per dirigir aquest nou organisme però amb no massa fortuna ja que, poc després, vaig ser víctima d'un seriós accident d'automòbil quan anava personalment a inspeccionar l'estat dels arxius de la província. Vaig buscar aleshores un estímulant en un canvi de clima i vaig venir a refugiar-me a Suïssa. El 19 de juliol de 1936, en el moment de l'esclat de la guerra civil, jo em trobava precisament a Zurich i vaig haver d'abandonar el sentit egoïsta de la meua salut per les obligacions del meu càrrec i deixar el panorama relaxant del vostre llac, de les vostres prades i de les vostres montanyes i retornar a Espanya.³⁴

Agustí Duran sofrí aquest accident en companyia del cap de la Secció de Monuments del Servei del Patrimoni de la Generalitat, l'arquitecte Jeroni Martorell, que el 18 de juliol de 1936 es trobava encara ingressat a la clínica del doctor Corachán, convalescent d'una operació conseqüència d'aquest aparatós succés.³⁵

El cap de la Secció de Biblioteques, Jordi Rubió i Balaguer, també havia iniciat ja les vacances estivals i s'havia desplaçat aquell dia des de Sant Boi de Llobregat a Lleida, per vetllar la instal·lació dels llibres al nou local de la Biblioteca de l'Hospital de Santa Maria.³⁶

Joaquim Folch i Torres, cap de la Secció de Museus, i Pere Bosch Gimpera, cap de la Secció d'Excavacions, eren els únics responsables del Servei del Patrimoni que es trobaven a Barcelona quan esclatà la guerra civil. Hagueren d'encarar, com pogueren, el gran desordre dels primers dies. El cop militar desfermà l'onada revolucionària contra l'ordre establert. El patrimoni era quelcom vinculat a l'Església i a les classes benestants, de manera que tenia totes les de perdre. Els arxius semblaven legitimar en termes documentals aquest ordre, i foren, per tant, blanc preferent d'aquestes violències. Començà l'espoli, el saqueig, la crema de convents i d'esglésies, l'assalt a domicilis

³⁴ Agustí DURAN I SANPERE, *La protection des archives pendant la révolution et la guerre d'Espagne*, conferència pronunciada al VIII Congrés de Ciències Històriques de Zurich, finals d'agost de 1938. Agraïxo a Eulàlia Duran i Grau l'haver-me facilitat l'esborrany mecanografiat d'aquesta conferència, amb les correccions a mà tant del seu pare com de la seva mare, Hermínia Grau, bona coneixedora de la llengua francesa.

³⁵ Sobre la intervenció quirúrgica de Jeroni Martorell es conserva a l'AGDB, lligall Q-275, la factura del doctor Corachán, del 21 de setembre de 1936, de 3.000 pessetes, pagada amb càrrec al capítol XII, article 3r., partida 1.672 del pressupost de la Generalitat del 1937.

³⁶ Agraïxo a Antoni Rubió i Guilleumas l'haver-me facilitat aquesta informació.

particulars, sense que ningú pogués evitar-ho.

Desbordat el conseller de Cultura, Ventura Gassol, organitzant l'evacuació de persones en perill, fou el seu secretari, Melcior Font, el que organitzà, d'una manera molt personal, les primeres tasques de salvaguarda.³⁷ Col·laboraren grups de voluntaris i el personal dels museus que pogueren reclutar. Foren dies tràgics i d'un gran desordre. El salvament es féu a l'engròs, sense distingir entre llibres, documents, obres d'art, joies i col·leccions particulars. La manca de control de la Generalitat sobre la situació era ben palesa. La conselleria de Cultura oferia, el dia 21 de juliol, segons el testimoni de l'arquitecte Josep Gudiol, un panorama desolador de caos i feblesa:

La Generalidad era un hormiguero. Por casualidad encontré el amigo Gibert, funcionario del Museo de Barcelona, quien me dijo que fuese con él al despacho de Ventura Gassol, consejero de Cultura de la Generalidad, pues había que hacer algo para evitar más destrucciones. Nos abrimos paso entre la masa, conglomerado pintorescamente horrible que llenaba patios, pasillos y dependencias. El despacho de Gassol hervía de gente. En aquel momento, un grupo de hombres esparcía por el suelo las piezas de orfebrería halladas dentro de una caja de la iglesia de San Justo; montones de valores y algunos fajos de billetes. Allí estaban Joaquín Folch i Torres, Bosch Gimpera, el presidente del Círculo Artístico (Planas Dòria) y otros conocidos del mundo del arte comentando los inauditos acontecimientos.³⁸

Miquel Joseph i Mayol, funcionari del departament de Cultura, descriu, en aquesta data, l'esgotament de Melcior Font:

El seu aspecte era d'home fatigat, malaltís, vençut en aquella difícil tasca empresa des de les primeres hores lluitant per salvar el Patrimoni artístic de Catalunya.³⁹

³⁷ Ventura Gassol seria conseller de Cultura fins el 23 d'octubre de 1936, quan, amenaçat de mort, va sortir de Catalunya. Aleshores fou nomenat interinament Josep Tarradellas, que era conseller Primer i de Finances, mentre el sotssecretari del departament, Josep Irla, es cuidava de despatxar els papers més urgents. El 17 de desembre de 1936 seria nomenat conseller de cultura Antoni M. Sbert. El darrer conseller de cultura fou Carles Pi i Sunyer, d'ençà el 29 de juny de 1937.

³⁸ Josep Maria GUDIOL I RICART, «La intervención de Josep Gudiol en el salvamento del Patrimonio Artístico durante la Guerra Civil», a *Tres escritos de Josep Maria Gudiol i Ricart*. Barcelona, Ed. Arturo Ramon y Manuel Barbié ("Opera Minora", 1), 1987, pàg. 90.

³⁹ Miquel JOSEPH I MAYOL, *El salvament del patrimoni artístic català durant la guerra civil*. Barcelona, Pòrtic, 1971.

Com a mesura d'emergència, el dia 23 de juliol de 1936, la Generalitat creava per decret, els *Comitès de Salvament* a cada localitat.⁴⁰ El dia 24 procedia a la incautació de «tots els materials i objectes d'interès patrimonial».⁴¹ La possibilitat d'incautació era prevista per la Llei de Conservació del Patrimoni de 1934, en situacions d'emergència.⁴²

L'actuació d'aquests comitès fou molt desigual: alguns col·laboraren estretament amb els representants de la Generalitat; d'altres, volgueren tenir iniciativa pròpia obeint altres consignes, àdhuc les personals. Amb ironia, apuntava en el seu dietari, el president de la Lliga Catalana, Raimon d'Abadal i Calderó, just abans d'abandonar el país:

La Generalitat s'ha incautat d'algunes institucions. [...] Això no impedeix que s'incautin, els mateixos que van a complir-ho, dels efectes que s'hi troben.⁴³

Les editorials de Solidaridad Obrera incitaven a la destrucció:

Almacenes de intelectualidad. Verdaderos montones de basura. Esto, nada más es lo que se quema...⁴⁴

Segons Joaquim Folch i Torres, aquesta fou una etapa de «hacer abrir las ostras, por la persuasión»⁴⁵ i negociar cada situació sobre la marxa. Josep Maria Gudiol explica que s'inspirava en la Revolució francesa i prometia als comitès reconvertir les esglésies en sales de concerts per tal que en garantissin la salvaguarda. No cal dir que els voluntaris que col·laboraren heroicament en el salvament del patrimoni durant aquests primers dies de la guerra civil, es feren malveure per les esquerres més radicals que els consideraven uns de-

⁴⁰ Decret de 23 de juliol de 1936, lligall 4.290, AGDB.

⁴¹ Article 2n, decret de 24 de juliol de 1936, lligall 4.290, AGDB.

⁴² Article 23è de la Llei de Conservació del PHAC (3 de juliol de 1934), lligall 4.278, AGDB.

⁴³ Raimon d'ABADAL I CALDERÓ, *Dietari de guerra, exili i retorn (1936-1940)*. Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2001, pàg. 104 (23 de juliol de 1936).

⁴⁴ Editorial de *Solidaridad Obrera* de 25 de juliol de 1936. Fragment citat a Miquel JOSEPH I MAYOL, *El salvament del patrimoni...*, pàg. 37-38.

⁴⁵ Milagros GUARDIA, «El patrimoni artístic català durant la guerra civil: un informe inèdit de J. Folch i Torres», a *Butlletí del MNAC*, I, 1, 1993, pàg. 308. Una còpia d'aquest informe es conserva en l'expedient de depuració de Joaquim Folch i Torres com a funcionari municipal (Arxiu Administratiu Municipal de Barcelona, AAMB, des d'ara, expedient, núm. 1.434). L'original es troba a l'arxiu de Miquel Mateu i Pla, al castell de Peralada.

fensors de la reacció. Joaquim Folch i Torres patí d'una manera molt personal els atacs de Solidaridad Obrera, i fou per aquest motiu que el conseller Gassol decidí d'apartar-lo de la primera línia de foc en l'organització del Servei de Salvament, uns dies més tard, malgrat havia estat nomenat cap de la Secció de Museus en el decret de juny de 1936.

La Generalitat es resignava a tenir notícies del que anés passant només a través dels alcaldes, «pels mitjans de comunicació més ràpids que tinguessin a l'abast».⁴⁶ S'enviaren alguns delegats a fer visites d'inspecció per tal de tenir constància de la situació fora de Barcelona. Aquests reports arribaven en forma de notes improvisades com, per exemple, la que signa Alexandre Galí, aleshores secretari del Consell de Cultura:

He visitat Solsona i la Seu d'Urgell amb el company Rafel Solanich els dies 25 i 26 de juliol. A Solsona hem trobat totes les coses intactes, però la Mare de Déu del Claustre no era al seu lloc. A l'altar hi havia una reproducció de pasta.

A la Seu també tot era intacte. El llibre de l'Apocalipsi era a l'Ajuntament tancat a la caixa [...]. L'Arxiu amb el papyrus, els pergamins i els manuscrits era intacte.

En altres reports, hom oferia notícies de les comarques més orientals, amb descripcions molt pessimistes del que havia succeït a la ciutat de Lleida, Bellpuig, Tàrrrega, Agramunt i Cervera. Sobre Lleida, l'informant escrivia:

[...] De l'Arxiu Episcopal ha estat cremada totalment la part bona coneguda per l'arxiuet i bona part de la resta; l'Arxiu de la Catedral, totalment salvat i remarcuem especialment que s'ha salvat també l'Arxiuet de Roda. Els tapisos estan salvats, encara que en propietat de particular. Les autoritats han ofert de rescatar-los. Els arxius parroquials cremats la gran majoria.

No podem assegurar, però que siguin creats [els comitès de salvament] donada la situació en què es troba actualment Lleida....

Sobre Cervera, les notícies tampoc eren optimistes:

A Cervera s'ha cremat el contingut de totes les esglésies, la qual cosa

⁴⁶ Decret de 24 de juliol de 1936, article 3r, lligall 4.290, AGDB.

ha irrogat un greu perjudici al nostre patrimoni. S'ha procurat salvar del foc i de la destrucció algunes coses bones com per exemple la Madona Santa Maria del Coll de les Savines.

L'estructura de monuments s'ha salvat fins ara igual que els arxius. La Universitat ha estat desallotjada pels frares i salvats, fins ara, el monument i la biblioteca. El Sr. Archiver [Frederic Gòmez Gabernet] tem per l'Arxiu Històric per trobar-se instal·lat en una església sense culte.

Tots els edificis han estat incautats i retolats corresponentment. L'esperit de les autoritats molt decaigut, car es troben mancades de la necessària assistència.

Com en altres llocs, es tem el retorn d'elements forasters que puguin induir a altres de la població, i entre ells el propi Comitè antifeixista, a destruir el que fins ara s'ha pogut salvar. Han ofert de procedir immediatament a la constitució del Comitè que preveu el Decret.⁴⁷

Els arxius destruïts durant els primers quinze dies de guerra, entre el 19 de juliol i la constitució dels Serveis de Salvament, van suposar les pèrdues més importants del període bèl·lic.

A final de juliol anaren retornant els caps de les seccions del Servei del Patrimoni absents en el moment de l'aixecament militar. El dia 28 de juliol de 1936, Ventura Gassol delegava a Agustí Pitarque i a Josep Mosella per tal que anessin a Puigcerdà, frontera amb la Guingueta, a recollir a Agustí Duran i Sanpere, amb l'objectiu de facilitar la seva entrada al país sense entrebancs.⁴⁸ Jeroni Martorell rebia també l'alta mèdica en aquestes dates,⁴⁹ de manera que, el dia 29 de juliol de 1936, pogué reunir-se per primera vegada la Comissió del Servei del Patrimoni, al Palau de la Generalitat de Catalunya, sota la presència del conseller de Cultura, Ventura Gassol, i amb l'assistència dels caps

⁴⁷ Lligall 4.277, AGDB.

⁴⁸ Caixa 2, Fons de la Generalitat de Catalunya (1931-1939), Secció d'Arxius (ANC).

⁴⁹ Joaquim FOLCH I TORRES, *Gestión del Director de los Museos de Arte de Barcelona desde el 21 de Julio de 1936 al 18 de Septiembre de 1939*, informe mecanografiat conservat en el seu expedient de depuració (expedient núm. 1.434, AAMB): «Los trabajos de salvamento que el día 21 de julio de 1936 empezaron a realizarse, no correspondían por oficio al Director de Museos [Joaquim Folch i Torres], sino al Servicio de Defensa del Patrimonio, convalesciente pero este funcionario [Jeroni Martorell] de heridas sufridas en un accidente de automóvil reciente, no podía hallarse en su puesto (al qual acudió a los ocho o diez días). Por ello, y comprendiendo que era necesario acudir con la máxima presteza a salvar lo que empezaba a ser destruido, el Director del Museo, sin consulta previa, ni orden de ninguna clase y sí, por su sola y libre iniciativa, acudió a prestarlos».

de les cinc seccions: Jordi Rubió i Balaguer (Cap de la Secció de Biblioteques), Joaquim Folch i Torres (Cap de la Secció de Museus), Jeroni Martorell (Cap de la Secció de Monuments), Pere Bosch i Gimpera (Cap de la Secció d'Excavacions) i Agustí Duran i Sanpere (Cap de la Secció d'Arxius).

Segons el testimoni de l'arquitecte Josep Gudiol, col·laborador de la Secció de Monuments, en aquesta reunió es va decidir dividir els treballs de salvament en tres grups, «cada uno con un director absolutamente autónomo y con plenos poderes para resolver los asuntos sin previa reunión de la Junta [és a dir, de la *Comissió del Servei del Patrimoni*]».⁵⁰ Calia organitzar uns serveis independents per a fer-los més àgils i operatius, a lliure criteri dels caps de les seccions. Aquests tres grups del nou Servei de Salvament del Patrimoni serien: Secció d'Arxius, sota la direcció d'Agustí Duran i Sanpere; Secció de Biblioteques, a les ordres de Jordi Rubió i Balaguer; i Secció de Monuments i Patrimoni, dirigida per Jeroni Martorell. Les cinc seccions que preveia la Llei del Servei del Patrimoni,⁵¹ quedaven reconvertides en tres, assumint Jeroni Martorell les responsabilitats sobre Monuments, Museus i Excavacions.

La relació entre els tres Serveis de Salvament, no exempta d'algunes friccions, es resolgué amb voluntat de col·laboració i amb sentit del diàleg. En aquest sentit, escrivia, en una carta personal Agustí Duran i Sanpere, a Jordi Rubió i Balaguer,

És senzillament de voler que la línia divisòria, ja prou difícil de fixar, no l'esborrem, passant i traspasant.⁵²

Caldria converses sovintejades.⁵³

Amb l'organització dels Serveis de Salvament començava la normalització de la salvaguarda del patrimoni català. El decret de 31 de juliol de 1936⁵⁴ desautoritzava els Comitès de Salvament locals en benefici de les tres sec-

⁵⁰ Josep Maria GUDIOL I RICART, «La intervenció de Josep Gudiol en el salvamento del Patrimonio Artístico durante la Guerra Civil», pàg. 97.

⁵¹ Llei del Servei del Patrimoni Històric Artístic i Científic (PHAC), 28 de març de 1934, lligall 4.278, AGDB. Aquesta Llei fou anul·lada a rel dels fets del 6 d'octubre de 1934. El 20 de gener de 1936, s'aprovà una nova Llei del Servei del PHAC. El decret de 2 de juny de 1936 tornà a rehabilitar la Llei del Servei del PHAC del 1934 i creà les cinc seccions amb el nomenament dels caps corresponents.

⁵² Carta d'Agustí Duran i Sanpere a Jordi Rubió i Balaguer, 15 d'octubre de 1938 (APJRB).

⁵³ Carta d'Agustí Duran i Sanpere a Jordi Rubió i Balaguer, 14 d'octubre de 1938 (APJRB).

⁵⁴ Decret de 31 de juliol de 1936, lligall 4.290, AGDB.

cions del Servei del Patrimoni. A partir d'aleshores només podria actuar el personal d'aquest servei, documentat amb un carnet oficial signat pel cap de la secció corresponent. El decret també mirava d'aturar la tramesa espontània d'objectes i documents, que de moment s'havien anat amuntgant a l'Arxiu Històric de la Ciutat i a la Casa dels Canonges del Palau de la Generalitat, seu del Servei del Patrimoni, obligant la inspecció d'un tècnic de la secció afí. Els delegats en missions d'inspecció tenien tres dies per a retornar a Barcelona a complerta la seva missió.

4. Una ocasió per a crear una Xarxa Nacional d'Arxius

Per Agustí Duran i Sanpere, les competències del nou Servei de Salvament, plantejaven una ocasió històrica irrepetible. En proclamar-se la República el 1931, i com a membre de la Ponència d'Arxius, Biblioteques i Belles Arts del Consell de Cultura assessor de Gassol, Agustí Duran i Sanpere havia elaborat un projecte d'organització dels arxius catalans que significava la primera política nacional del patrimoni documental a Catalunya.⁵⁵ El projecte, aprovat pel Consell de Cultura el 13 de març de 1931, havia rescatat els arxius de Catalunya del seu son secular i els havia posat en l'òrbita dels projectes culturals contra la desmemòria. Els objectius eren molt clars, a criteri del mateix Duran:

La salvació i sistematització del patrimoni documental, ultra la dignificació espiritual que representa, ampliarà el nombre de recercadors i millorarà la historiografia catalana.⁵⁶

En aquest projecte es preveia la constitució d'un Arxiu General de Catalunya; estaria format pels fons documentals produïts per administracions de caràcter general i els arxius dels monestirs desamortitzats. En ordre jeràrquic seguirien els arxius comarcals, en els llocs on per Llei o per «estímuls naturals» s'haguessin produït concentracions de documents. Aquests arxius comarcals estarien acoblats a Biblioteques o Museus, amb un Patronat comú depenent de la Generalitat. De moment, havia estat creat l'Arxiu Històric Co-

⁵⁵ «Primer projecte d'organització dels arxius de Catalunya», 13 d'octubre de 1931, Lligall 4.269, *Actes del Consell de Cultura*, Sessió 7ª del Consell de Cultura, 30 de juliol de 1931, AGDB. Projecte aprovat pel Consell de Cultura el dia 13 de març de 1931, Caixa 2, Fons de la Generalitat de Catalunya (1931-1939), Secció d'Arxius (ANC).

⁵⁶ «Projecte aprovat...», Caixa 2, Fons de la Generalitat de Catalunya (1931-1939), Secció d'Arxius, ANC.

marcal de Cervera, com a pioner en l'experiència⁵⁷ i es contemplava la pròxima realitat d'altres arxius.

Amb aquest projecte d'organització d'arxius, aprovat pel Consell de Cultura, el 13 de març de 1931, Agustí Duran havia donat forma a la «primera visió d'estat», en paraules d'Alexandre Galí,⁵⁸ dels homes de l'Institut d'Estudis Catalans. La idea de la constitució de l'Arxiu General de Catalunya actualitzava el disseny embrionari d'un arxiu anomenat aleshores Territorial de Catalunya, presentat el 1908 per Joaquim Miret i Sans i Jaume Massó i Torrents als membres de l'Institut d'Estudis Catalans.⁵⁹ L'estructuració de la xarxa d'arxius de Duran i Sanpere reelaborava el pla del mateix Miret i d'Antoni Rubió i Lluch, presentat el 1914 al Servei de Conservació i Catalogació d'Arxius i Biblioteques depenent de la Secció Històrico-Arqueològica de l'Institut d'Estudis Catalans.⁶⁰ La gran novetat del projecte de Duran era l'articulació dels arxius comarcals amb l'Arxiu General de Catalunya, una idea brillant que conciliava la política oficial amb els esforços puntuals realitzats fins aleshores.

El salvament del patrimoni documental hauria de realitzar-se descartant criteris senzillament acumulatius: caldria teixir, atenent un ordit i una trama: d'una banda, la salvaguarda del ric patrimoni documental de Catalunya; de l'altra, la creació de la xarxa nacional d'arxius. Dues tasques que anirien aparellades durant tota la guerra. La primera, era un imperatiu; la segona, una ocasió històrica que no podia desaproveitar-se. En definitiva, doble repte i doble motivació per part del cap de la Secció d'arxius del servei de Salvament. Les dificultats, però estaven servides. La primera, la manca de personal, que es suplí reeixidament. La segona, la manca de recursos, que s'aniria trampejant. La tercera, una guerra que s'aniria perdent, de manera inevitable.

⁵⁷ Aquest arxiu havia estat organitzat pel mateix Duran obtenint el primer premi del Servei d'Arxius de l'Institut d'Estudis Catalans, el 1914. L'ajuntament de Cervera havia demanat una ajuda al president de la Generalitat (carta de l'alcalde de Cervera a Francesc Macià, 19 de juliol de 1931, Lligall 4.157, AGDB) per a instal·lar més convenientment aquest arxiu, que de moment ocupava el mateix edifici de l'ajuntament. L'ajuntament de Cervera demanava la creació d'un Patronat protector de l'Arxiu i una col·laboració econòmica per a crear el càrrec d'arxiver i una Biblioteca Popular annexa que dongués una certa estabilitat a l'Arxiu. El 26 d'octubre de 1931 es creava el Patronat de l'Arxiu Històric de Cervera. El 8 de gener de 1932 era nomenat Frederic Gòmez Gabernet com a arxiver de l'Arxiu Històric de Cervera (Lligall 4.157, AGDB).

⁵⁸ Alexandre GALÍ, *Història de les institucions...* (Llibre XIV: *Arxius i Museus*), pàg. 156.

⁵⁹ Joaquim MIRET I SANS – Jaume MASSÓ I TORRENTS, Informe que l'Institut d'Estudis Catalans va traslladar al Excelentíssim Senyor President de la Diputació de Barcelona...

⁶⁰ Memòria presentada per l'Institut d'Estudis Catalans a l'Excma. Diputació de Barcelona...

El servei de Salvament no tenia personal, senzillament perquè no era un servei constituït en el moment d'esclatar la guerra civil. Es podia comptar amb el personal de l'Arxiu Històric de la Ciutat i d'altres arxius ja creats; hi havia, també, el personal de les Comissions Provincials de Monuments traspassades recentment, i els capellans-arxivers dels fons eclesiàstics, amenaçats per la revolució; i, finalment, els lletraferits que acudiren a prestar voluntàriament els seus serveis. Entre aquestes persones, Agustí Duran formà el seu equip. Ell mateix confessava:

Al començament vaig haver de recórrer als meus amics, als clients més habituals dels Arxius Històrics i a alguns auxiliars assalariats, que en altres circumstàncies havia requerit per a serveis suplementaris.⁶¹

Claudi Gòmez i Grau, un dels homes amb més sentit de l'humor del Servei d'Arxius, ens suggereix el prototipus ideal que precisava Duran,

[...] envii algú que a més d'ésser entès i estimi aquestes coses, estigui disposat a carregar-se caixes a l'esquena...⁶²

L'equip d'Agustí Duran i Sanpere, fou un equip flexible, amb baixes i noves incorporacions durant tota la guerra civil. Hi hagué un nucli molt decisiu que fou l'equip de salvaguarda del primer mig any, al que pertocà la feina més dura. En pocs mesos posaren a recer els arxius més importants de Catalunya, en un esforç titànic que hagué de conviure amb la calor estival i el desordre dels primers moments. Formaven part d'aquest nucli d'«intocables» del Sr. Duran: Camil Bas, Ignasi Arqués, Lluís Camós, Enric Cluselles, Claudi Gòmez, Martí de Riquer, Frederic Gòmez Gabernet, Enric Cubas, Joan Amat, Caius Estrems, Jesús Ernest Martínez Ferrando i Josep Buyreu.

La majoria d'ells treballaren voluntàriament, el primer mig any de guerra, i només uns pocs cobraren un jornal diari d'entre 10 i 14 pessetes sense garantia de continuïtat. El mateix Duran i Sanpere, no cobrà més que el seu antic sou de funcionari municipal, com a director de l'Arxiu Històric de la Ciutat. Tots ells treballaren documentats amb el carnet oficial del Servei de Salvament d'Arxius. Les intervencions del Servei d'Arxius començaren el 31 de juliol de

⁶¹ Agustí DURAN I SANPERE, *La protection des Archives pendant la Révolution et la guerre d'Espagne...*

⁶² Carta de Claudi Gòmez i Grau a Agustí Duran i Sanpere, 16 de novembre de 1937, Correspondència d'Agustí Duran i Sanpere, Arxiu Municipal Duran i Sanpere (AMDS).

1936, data a partir de la qual, Agustí Duran i Sanpere iniciaria un dietari que duraria tota la guerra civil, en el que registraria escrupolosament, amb algunes interrupcions, les tasques realitzades pel seu personal i per ell mateix.⁶³

Aquesta salvaguarda es va poder realitzar per recurs al decret d'incautació de la documentació anterior al segle XIX, de 4 d'agost de 1936,⁶⁴ que afectava el global del nostre patrimoni documental, inclòs l'Arxiu de la Corona d'Aragó. Agustí Duran i Sanpere era autoritzat per a procedir a la incautació d'aquest darrer arxiu,⁶⁵ alhora que el seu director, Jesús Ernest Martínez Ferrando, fins aleshores funcionari de l'Estat, quedava incorporat al personal del Servei de salvament del patrimoni documental.⁶⁶ En expressió del mateix Duran, «posseir els Arxius era quasi bé sinònim d'haver-los salvat».⁶⁷

Calia resoldre el problema de la instal·lació de tota aquesta documentació amb garanties de conservació i amb criteris topogràfics. Donada la proximitat amb l'Ardiaca i, alhora, per a preservar l'edifici després de la fugida i desaparició del bisbe Iruirita, Agustí Duran i Sanpere pensà que el Palau Episcopal de la Plaça Nova podria ser la seu ideal per al futur Arxiu General de Catalunya. Com a primera mesura de precaució, sol·licità un cartell dissuasiu per a penjar-lo a la façana exterior amb la inscripció «Arxiu General de Catalunya».⁶⁸ Enric Bauzá i Pla hi fou destinat per a ocupar la porteria.⁶⁹

El decret de 29 de setembre de 1936 destinava oficialment l'ex Palau Episcopal a seu de l'Arxiu General de Catalunya. Abans de començar la instal·lació d'arxius a la nova seu de l'Arxiu General, calia ordenar i netejar el gran desordre que imperava al Palau Episcopal, producte de l'assalt dels primers dies

⁶³ Agustí DURAN I SANPERE, *Dietari del Servei de Salvament del patrimoni documental*, còpia mecanografiada i manuscrita en algunes parts. Caixa 2, Fons de la Generalitat de Catalunya (1931-1939), Secció d'Arxius, ANC.

⁶⁴ Lligall Q-24 i Lligall 4.290, AGDB.

⁶⁵ Caixa 3, Arxiu de la Corona d'Aragó, Fons de la Generalitat de Catalunya (1931-1939), Secció d'Arxius, ANC.

⁶⁶ 22 d'agost de 1936, ingrès de Jesús Ernest Martínez Ferrando en la Secció d'Arxius, amb el carnet núm 19, «Cap de l'Arxius d'Aragó i Catalunya». Caixa 17, Fons de la Generalitat de Catalunya (1931-1939), Secció d'Arxius, ANC.

⁶⁷ Agustí DURAN I SANPERE, *La protection des Archives pendant la Révolution et la guerre d'Espagne...*

⁶⁸ Sol·licitud del 4 d'agost de 1936, Caixa 3, Palau Episcopal, Fons de la Generalitat de Catalunya (1931-1939), Secció d'Arxius, ANC.

⁶⁹ Enric Bauzá seria retribuït amb un sou de 3.250 pessetes anuals. Decret de 5 d'agost de 1936, Lligall Q-24, AGDB.

de la revolució. El mateix Duran ens ha deixat una descripció testimonial de la situació:

El palau episcopal ens arribà trasbalsat en gran manera: moltes lleixes de l'arxiu antic eren tombades per terra amb els lligalls i els volums que contenien talment escampats, que no era possible d'entrar a cap de les sales superiors sense passar per damunt dels documents caiguts.⁷⁰

Aquest desordre, que havia imperat per damunt de la destrucció, era degut a la regirada general del Palau, per part dels revolucionaris, els quals potser buscaven proves inculpatòries del bisbe Irurita en referència a la conspiració militar. Potser, també, era aquest el motiu pel qual el capellà Joan Vilar i Costa, que treballava pel Comissariat de Propaganda, clarament posicionat per la causa republicana, demanés consultar els papers del bisbe Irurita al cap de la Secció d'Arxius, per intervenció de Jaume Miravittles, el 12 de juliol de 1937.⁷¹ La resposta taxativa d'Agustí Duran fou la d'informar que els papers del bisbe Irurita foren destruïts el 19 de juliol de 1936.⁷² El dibuixant Enric Cluselles, que col·laborà en el Servei els primers mesos de la guerra amb el carnet número 7, fins que fou mobilitzat, ens ha explicat que fou ell qui cobrí les pintures de temàtica religiosa del Palau Episcopal per encàrrec del senyor Duran. També ens ha subratllat l'extrema paciència i suavitat del cap de la Secció d'Arxius per a resoldre les complicades situacions que s'anaven produint.

Duran mantingué dos anys i mig una picabaralla amb el govern de la Generalitat, que volia convertir el Palau Episcopal en caserna de mossos d'esquadra o bé en garatge de la mateixa Generalitat. Ambdues destinacions haurien atret les bombes i els disturbis i Agustí Duran volia assegurar la pau de la Plaça Nova per a protegir els fons documentals.

Les vicissituds de la guerra i les llargues obres d'adaptació del Palau Epis-

⁷⁰ Agustí DURAN I SANPERE, «Els arxius documentals de Catalunya durant la guerra dels anys 1936-1939», pàg. 628.

⁷¹ Carta de Jaume Miravittles a Carles Pi i Sunyer demanant que faci el possible per a permetre aquesta consulta a Joan Vilar i Costa, 12 de juliol de 1937. Caixa 3, Palau Episcopal, Fons de la Generalitat de Catalunya (1931-1939), Secció d'Arxius, ANC.

⁷² Carta d'Agustí Duran i Sanpere a Carles Pi i Sunyer, 18 d'agost de 1937. Caixa 3, Palau Episcopal, Fons de la Generalitat de Catalunya (1931-1939), ANC.

copal, dirigides per l'arquitecte Sebastià Bonet i Ayet,⁷³ així com els bombardeigs de l'any 1938, provocaren que aquesta destinació no arribés a reeixir, de manera que, tal com diria el mateix Duran uns anys més tard, en el plec de descàrrecs del seu expedient de depuració com a funcionari municipal:

El Archivo Histórico de Cataluña no existió más que en los letreros que sirvieron para salvar algunos edificios como [...] el Palacio Episcopal [...] de los usos inadecuados con que les amenazó de continuo por parte de sindicatos y de organismos del gobierno.⁷⁴

En previsió de les dificultats d'instal·lació a la seu designada, era urgent prendre una decisió sobre on podrien ser col·locats de manera provisional els arxius que anirien arribant. Una solució podria ser un dipòsit d'arxius transitori que pogués aprofitar-se per a muntar-hi un taller de neteja i d'aplanament de documents, molt necessari per l'estat en que es trobava la documentació (hi havia documentació que no s'havia mogut feia 10 segles!), i, alhora on pogués realitzar-se l'ordenació topogràfica dels arxius, en el cas que aquesta no s'hagués fet mai o fos obsoleta. Amb això es començava la tasca de creació de l'Arxiu General de Catalunya, i es podia donar raó del seu contingut. La feina a fer era molta i no podia dilatar-se més en el temps, de manera que, ben aviat, la Secció d'Arxius va aconseguir de la conselleria de Cultura una seu per aquest dipòsit provisional: els números 2 i 4 del carrer de la Palma de Sant Just de Barcelona, propietat de la Caixa de Pensions, que van rebre aquesta destinació pel decret de 21 d'agost de 1936.⁷⁵ El número 2 havia estat la casa de recés de la Congregació de Nostra Senyora de l'Esperança, convent femení fundat el segle XVIII; el número 4 havia estat propietat de Magdalena Madurell. El matí d'aquest mateix dia, Agustí Duran i Sanpere havia encarregat a Antoni Paulí i Meléndez⁷⁶ que li busqués uns plànols del convent de l'Esperança per a estudiar-hi les possibilitats de reconversió en dipòsit provisional d'arxius.⁷⁷

⁷³ Lligall Q-274, AGDB.

⁷⁴ Agustí DURAN I SANPERE, *Plec de descàrrecs*, 4 de gener de 1940, expedient de depuració com a funcionari municipal, AAMB, núm. 57.

⁷⁵ Decret de 21 d'agost de 1936, Lligall 4.290, AGDB.

⁷⁶ Antoni Paulí i Meléndez havia ingressat al Servei d'Arxius el dia 17 d'agost de 1936, amb el carnet núm. 15. Caixa 17, Fons de la Generalitat de Catalunya (1931-1939), Secció d'Arxius, ANC.

⁷⁷ Agustí DURAN I SANPERE, *Dietari del Servei de Salvament del patrimoni documental*, còpia mecanografiada i manuscrita en algunes parts. Caixa 2, Fons de la Generalitat de Catalunya (1931-1939), Secció d'Arxius, ANC.

El primer arxiu traslladat al dipòsit provisional fou el de la catedral de Barcelona. Aquest trasllat començà el 26 d'agost i s'allargà els mesos de setembre i d'octubre de 1936.⁷⁸ El responsable de la seva recollida i posterior catalogació fou Martí de Riquer i Morera, que encara hi treballava quan fou mobilitzat, la primavera del 1937.⁷⁹ La brutícia i la gran quantitat de paràsits i d'insectes acumulats, feren d'aquesta tasca, una obligació francament desagradable. Convivint amb aquest trasllat, es plantejaren les obres d'adaptació del l'ex convent de l'Esperança en dipòsit d'arxius. Calia acabar unes obres començades per la Caixa i fer-ne les modificacions oportunes. Les obres foren responsabilitat de l'arquitecte Sebastià Bonet i correran a càrrec de la casa Salvador Palmada.⁸⁰ S'habilitaren dos habitatges per a dos porters-vigilants: una al número 2, que es concedí a Vicenç Duran i Hueso, treballador procedent de l'Arxiu Històric de la Ciutat,⁸¹ i una altra, al número 4, on s'instal·là Francesc París, xòfer del Servei.⁸² Vicenç Duran arribà a posseir llicència d'arma curta per a defensar-se d'un possible assalt.⁸³

Entre els arxius dipositats a l'Esperança, a més del Capítular de Barcelona, cal assenyalar els de Sant Joan de les Abadesses, de Sant Pere de les Puel·les,

⁷⁸ Dietari...

⁷⁹ El 26 de març de 1937, Agustí Duran i Sanpere s'adreçava al conseller de Cultura sol·licitant que Martí de Riquer, molt difícil de substituir en el Servei de Salvament d'Arxius donada la seva vàlua, pogués romandre a la reraguarda ocupant aquesta posició. El conseller denegava aquesta petició el 8 d'abril de 1937. El 5 de juliol de 1937, Agustí Duran i Sanpere intentava per segona vegada que Martí de Riquer no fos mobilitzat; una nova denegació, ara definitiva, arribava el dia 12 (Lligall Q-274, AGDB). En la declaració de Martí de Riquer i Morera per a la Jefatura del Servicio Nacional de Recuperación Bibliogràfica, datada el 19 de febrer del 1939, còpia conservada a l'AHM de Cervera, Carpeta del Servei d'Arxius, ell mateix explica els fets posteriors a aquesta denegació: «En julio de 1937 dejé de prestar mis servicios en esa Sección de Archivos para atravesar los Pirineos y formar parte en las Milicias Nacionales de FET y de las JONS, donde fui soldado hasta que en Septiembre de 1938 fui aprobado en los cursillos de Oficial de Propaganda en los Frentes. Hago constar que el Sr. Duran y Sanpere no tan sólo tuvo conocimiento de que me apartaba de sus órdenes para pasar a la España Nacional sino que hasta me socorrió económicamente para poder realizarlo. También tenían conocimiento de ello y me ayudaron en cuanto pudieron los camaradas Claudio Gómez Grau y José Buyreu Martí, que prestaban el mismo servicio que yo».

⁸⁰ Lligall Q-274, AGDB. Es conserven els diferents pressupostos presentats per la Casa Salvador Palmada per obres realitzades als números 2 i 4 del carrer de La Palma de Sant Just.

⁸¹ Caixa 3, Esperança, Fons de la Generalitat de Catalunya (1931-1939), Secció d'Arxius, ANC.

⁸² Lligall Q-274, AGDB. Agustí Duran sol·licita una nòmina ordinària de 4.200 pessetes anuals per a Francesc París i Roca, que li és concedida el 22 d'abril de 1937. El 3 de desembre de 1938, Carles Pi i Sunyer cessaria a Francesc París per haver sostret un cotxe de la Secció d'Arxius de la Generalitat, amb pèrdua de tots els seus drets i amb efectes a partir del dia 30 d'octubre de 1938.

⁸³ Caixa 3, Esperança, Fons de la Generalitat de Catalunya (1931-1939), Secció d'Arxius, ANC.

de Santa Anna, els documents salvats de Santa Maria del Mar, de Santa Clara, Sant Just, i el Pi. Entre els patrimonials destaquen els de les cases Janer, Dou, Maldà, Vilardaga, Sentmenat, Sarriera, Barbarà, Foixà, Fiveller, Fontcuberta, Dalmases, i Castelladosrius, entre d'altres.⁸⁴

La primera intervenció de la Secció d'Arxius a la Corona d'Aragó fou la de posar el personal a les ordres de Jesús Ernest Martínez Ferrando, per a acabar el trasllat de l'Arxiu de la Batllia del Reial Patrimoni, del número 8 del carrer del Bisbe, on era dipositat, a la seu de la Corona d'Aragó, donant compliment a una disposició del 1932, que encara no s'havia acomplert. El 16 de setembre de 1936, Jesús Ernest Martínez Ferrando podia donar notícies al conseller de Cultura de la fi del trasllat:

[...] Tanmateix el trasllat s'ha realitzat amb les degudes prevencions, per caixons numerats, a fi de conservar l'ordre dels documents i no fer inútils els catàlegs redactats fins avui.⁸⁵

Agustí Duran féu retirar totes les noses dels soterranis de l'antic Palau del Lloctinent, ocupats fins aleshores pels Mossos d'Esquadra, com a mesura de precaució pensant en l'arxiu dipositat més amunt.⁸⁶

Un altre dels arxius afectats pel decret d'incautació del 4 d'agost, fou l'Arxiu de l'Audiència, pèssimament instal·lat a les golfes del Palau de Justícia. L'arxiu havia patit una regirada important els primers dies de la guerra, quan hi entrà una patrulla de control buscant-hi armes. També hi foren espoliades les causes socials que passaren a l'anomenada Oficina Jurídica creada per decret de 20 d'agost de 1936, dirigida per un personatge sinistre, Eduardo Barriobero, que davant la gran feinada que representava examinar si les causes eren socials o no, va decidir cremar-les totes. L'Oficina Jurídica fou dissolta en recuperar el control la Generalitat, però els documents van desaparèixer per sempre. La intervenció del Servei d'Arxius sobre els fons històrics judicials era, doncs, prioritària. El dia 15 de desembre de 1936, es reuniren Agustí Duran i Sanpere i Fèlix Duran i Cañameras, arxiver de l'Audiència, i prengueren

⁸⁴ Inventari manuscrit d'Agustí Duran i Sanpere (s.d.). Caixa 3, Esperança, Fons de la Generalitat (1931-1939), Secció d'Arxius, ANC.

⁸⁵ Caixa 3, Arxiu de la Corona d'Aragó, Fons de la Generalitat (1931-1939), Secció d'Arxius, ANC.

⁸⁶ Carta d'Agustí Duran i Sanpere al cap de les Esquadres de Catalunya, 12 de novembre de 1936. Resposta afirmativa del Cap de les Esquadres de Catalunya a Agustí Duran i Sanpere, 15 de novembre de 1936. Caixa 3, Arxiu de la Corona d'Aragó, Fons de la Generalitat de Catalunya (1931-1939), Secció d'Arxius, ANC.

l'acord de distribuir aquests documents en tres dipòsits diferents. En primer lloc, llibres de comerç que ocupaven la Sala desena, que no eren pròpiament fons judicials, però que constituïen una font importantíssima i gairebé única per a la història del comerç català dels segles XVIII i XIX, foren traslladats al convent de l'Esperança. Aquest trasllat es realitzaria el dia 4 de gener de 1937.

Els fons històrics passarien a la casa número 2 i 4 del carrer de Setantí, de Sarrià, oferta pel seu propietari Lluís Guarro al Servei d'Arxius de la Generalitat en iniciar-se la guerra.⁸⁷ Aquesta decisió es prenia per allunyar els fons històrics de l'Audiència del centre de la ciutat, i protegir-los de disturbis i bombardeigs. El trasllat es realitzà en camions durant tot el primer semestre de l'any 37.⁸⁸

El tercer lot feia referència a la documentació de l'antiga Audiència que d'una manera natural pertocava de reintegrar a l'Arxiu de la Corona d'Aragó. En aquells moments estava instal·lada sota d'una fràgil claraboia al Palau de Justícia. Fou traslladada a la Corona d'Aragó en un camió la tarda del 24 de desembre de 1936 i la tarda del 2 de gener de 1937. Jesús Ernest Martínez Ferrando firmaria el rebut amb la relació completa dels documents tramesos.⁸⁹

El gener de 1937, Agustí Duran i Sanpere demanà al conseller de Cultura, aleshores ja Antoni M. Sbert, que els treballadors a sou del servei poguessin cobrar una nòmina ordinària d'unes 300 pessetes mensuals, que fou concedida a cinc dels seus treballadors: Martí de Riquer, Claudi Gòmez, Caius Estrems, Joan Amat, Francesc Dalmau i Josep Buyreu. Això contribuï a una certa estabilitat dels col·laboradors més directes de l'equip de Duran.⁹⁰

La política d'incautacions seguida durant el primer trimestre de la guerra civil portà a una extraordinària concentració de patrimoni a mans dels Serveis

⁸⁷ «El que sotasigna Lluís Guarro i Casas, propietari de la casa núm. 2 del carrer de Setantí de la barriada de Sarrià, la cedeix a la Secció d'Arxius del Servei del PHAC de Catalunya per a que pugui concentrar els dipòsits documentals dels quals ha de fer-se càrrec interinament i no pugui disposar d'una instal·lació definitiva», Lligall Q-325, AGDB.

⁸⁸ Relació de despeses de la Torre Guarro. Caixa 3, Audiència, Fons de la Generalitat de Catalunya (1931-1939), Secció d'Arxius, ANC.

⁸⁹ Relación de los fondos recibidos por el Archivo de la Corona de Aragón procedentes del Archivo de la Audiencia de Barcelona, 15 de desembre de 1936. Caixa 3, Audiència, Fons de la Generalitat de Catalunya (1931-1939), ANC.

⁹⁰ Petició d'Agustí Duran de 18 de gener de 1937. És aprovada el 28 de gener de 1937, Lligall Q-274, AGDB.

de Salvament, que resultava especialment perillosa a la ciutat de Barcelona. D'altra banda, la seguretat dels arxius al cor de la ciutat deixava molt que desitjar. Això fou ben palès el dia 15 de desembre de 1936 quan grups de persones atemorides s'instal·laren a l'Arxiu de la Corona d'Aragó i al convent de l'Esperança a passar la nit. Afortunadament no passà res, però Duran s'adonà dels perills reals i n'informà a la Conselleria de Cultura.⁹¹ Calia començar a pensar seriosament en traslladar les sèries més importants fora de Barcelona.

5. Els refugis de Viladrau i de Poblet

Paral·lelament a la decisió de traslladar els fons més importants dels Museus a Olot,⁹² s'autoritza amb data de 9 de desembre de 1936, el trasllat de les sèries més importants de l'Arxiu Històric de la Ciutat, de l'Arxiu de la Corona d'Aragó i del dipòsit de l'Esperança fora de Barcelona.⁹³ El lloc escollit per Agustí Duran i Sanpere seria Viladrau, un lloc ben conegut per Duran perquè hi havia estiuat i on, d'ençà la guerra, hi tenia instal·lades, la seva esposa Hermínia Grau i les dues filles petites, Roser i Eulàlia, en una casa llogada a la família Crexells.⁹⁴ La filla gran, Núria, passaria la guerra estudiant a Suïssa, a casa d'una amiga, Olga Irminger. La correspondència d'Agustí Duran amb l'historiador de l'art nord-americà Chandler R. Post, ens mostra que, donades les dificultats de treure capitals a l'estranger per la situació de guerra, Agustí Duran pagava les despeses de la seva filla Núria, en espècies, o més ben dit a base de transcripcions de documents dels arxius catalans que enviava a Post per tal que aquest pogués prosseguir la redacció de la seva *History of Spanish Painting*. En pagament d'aquestes transcripcions, Chandler R. Post enviava uns xecs en francs suïssos al senyor Stoll, de Zurich, destinats a la manutenció de la filla de Duran.⁹⁵

⁹¹ Carta del sotsecretari de Cultura al Conseller de Defensa, 25 de novembre de 1936, Lligall Q-24, AGDB.

⁹² Josep M. GUDIOL, «La intervención de Josep Gudiol en el salvamento...», pàg. 109: «Nadie veía la necesidad de dicho traslado. La idea fue de Folch i Torres, quien no considerándose muy seguro en Barcelona, después de la campaña de *Solidaridad Obrera*, insistió hasta lograr del Consejero la orden de traslado del Museo a Olot. Me encargó que me cuidara de dirigir la difícil tarea de cortar en secciones transportables los enormes ábsides románicos». Decret de trasllat de 4 de novembre de 1936.

⁹³ Decret de 9 de desembre de 1936, Lligall 4.290, AGDB.

⁹⁴ Carta d'Agustí Duran i Sanpere al Conseller de Cultura, 30 de novembre de 1936, Lligall Q-24, AGDB.

⁹⁵ Correspondència de Chandler R. Post amb Agustí Duran i Sanpere (1935-1939), AMDS. Chandler R. Post continuaria ajudant de la mateixa manera la família Duran durant la fase final de la guerra i en el

La idea d'Agustí Duran i Sanpere a Viladrau era la de crear un refugi per als arxius de les comarques orientals, distribuint aquests fons entre les cases Balcells, Crexells, Trias i el mas Noguer, ofertes pels mateixos particulars.⁹⁶ El 18 de desembre de 1936 es reuniren Jesús Ernest Martínez Ferrando i Agustí Duran i Sanpere per a discutir quines eren les sèries de més valor de la Corona d'Aragó, per a traslladar-les fora de la ciutat.⁹⁷ De la mateixa manera s'anaren decidint els nuclis dels arxius barcelonins a resguardar al Montseny. El trasllat d'aquests documents a Viladrau es faria en caixes especials per a no dispersar l'ordre topogràfic i continuà permetent consultes als estudiosos. El trasllat ocupà tot l'hivern del 1937 amb anades i vingudes de camions que s'aprofitaven per a altres usos convenients als refugiats de Viladrau (com co-reu i aliments), i als mateixos barcelonins (llenya per escalfar-se), com en dona testimoni Marià Manent a *El vel de Maia*, el seu dietari de guerra.⁹⁸

El trasllat fou viscut com una experiència emocionant pel personal del Servei, que resultava de la contemplació de tots aquells fons històrics de valor incalculable. Agustí Duran i Sanpere ens descriu aquesta sensació extraordinària:

decurs dels procesos depurativos d'Agustí Duran que coincidiren amb una seriosa operació d'Hermínia Grau, a París. En aquesta ocasió, Chandler R. Post enviava els txecs a l'adreça parisenca de Jaume Agelet, amic i protector de l'esposa i filles de Duran durant aquesta difícil etapa. Chandler R. Post explicitaria de manera generosa, a Duran que no s'amoïnés per la tramesa puntual de transcripcions, ja que seguiria enviant els diners, sense cap contrapartida.

⁹⁶ La Conselleria de Cultura adreçaria una carta d'agraïment a aquests propietaris: «En acceptar l'ofertament que heu fet de destinar la vostra casa de Viladrau per tal que pugui servir per mentres durin les actuals circumstàncies per al dipòsit de la documentació dels Arxius Històrics que sigui prudent allunyar eventualment de Barcelona, i per als serveis annexes a l'esmentat dipòsit, coincidint amb l'oferta similar de l'Ajuntament de Viladrau, em cal fer constar l'agraïment per tan meritòria col·laboració a la defensa del nostre Patrimoni Cultural. La Direcció de la Secció d'Arxius del Servei del Patrimoni Històric, Artístic i Científic tindrà cura d'establir d'acord amb vostè els detalls de la utilització de la vostra casa», 9 de desembre de 1936, lligall Q-325, AGDB.

⁹⁷ Caixa 3, ACA, Fons de la Generalitat de Catalunya (1931-1939), ANC.

⁹⁸ El 5 de febrer de 1937, el camió del Servei, que portava una caixa de documents de la Catedral de Barcelona, 4 caixes del Palau Episcopal i dues caixes de la Corona d'Aragó, custodiades per Martí de Riquer i Morera i Claudi Gòmez i Grau, retornaren a Barcelona, amb un carregament de llenya (*Dietari...*). «El camió de l'Arxiu ha dut tres paquets: un de 15 quilos per a l'àvia, obsequi de la tia Rosario, el d'en Millàs i un de Superviella (Ovomaltina, cacau i sucre). Sort d'aquests auxilis! Els qui així ens ajuden no saben pas fins a quin punt ens han salvat en aquests temps sinistres», Marià MANENT, *El vel de Maia*. Barcelona, Ed. Destino, 1974, pàg. 233 (21 de gener de 1939).

[...] Quan finalment vam arribar amb el nostre preciós carregament [...] ens vam sentir invadits per una emoció intensa que ens causava l'extraordinària aventura que vivíem. Mai, fins aleshores, els documents que havíem portat no havien sortit de seu emplaçament original [...] Tota la història remoguda en un túmolt indescriptible, fugia d'una segona mort cap els refugis de pau...⁹⁹

A Viladrau hi fou traslladat el nucli més important de l'Arxiu General de Catalunya: els documents més importants de l'arxiu capitular de Barcelona; el nucli de l'arxiu episcopal, de l'Arxiu del Gran Priorat de Sant Joan de Jerusalem, de l'Arxiu Històric de la Ciutat, i de l'Acadèmia de Bones Lletres, entre d'altres. En el decurs de la guerra també hi anaren a raure els nuclis més importants dels Arxius històrics de Tortosa, Seu d'Urgell, Montblanc, Vallbona de les Monges, Arxiu Històric de Manresa, i Arxiu Històric de Cervera.¹⁰⁰ Les persones destacades a Viladrau, per part de la Secció d'Arxius serien Ignasi Arqués i Vilaseca i Emili Combalia i Vallvé, sense sou ni retribució. Hi restaren fins a l'entrada de les tropes franquistes. Per part de la Corona d'Aragó, s'hi instal·là Jesús Ernest Martínez Ferrando.

Posteriorment, es destinaria Poblet com a refugi de les comarques de ponent.¹⁰¹ Des de l'esclat de la guerra civil, Agustí Duran i Sanpere s'havia servit del comissari de Poblet, Eduard Toda, amb qui l'unia una vella amistat, per a recollir alguns arxius de les rodalies, com el de la Selva del Camp¹⁰² o el de Vallbona de les Monges.¹⁰³ La moguda d'arxius fou aprofitada per Eduard Toda per a compactar els fons de Poblet, dispersats, amb la desamortització, entre el Archivo Histórico Nacional, Tarragona i rodalies, i la Corona d'Aragó. Aquests darrers documents eren coneguts com a Fons Hurtebise, en honor a l'il·lustre arxiver de la Corona d'Aragó que els havia ordenat.¹⁰⁴ Ara, Eduard Toda els precisava per a redactar el volum que preparava sobre la història de Poblet dels segles XVII i XVIII. Aprofitant que en aquests moments

⁹⁹ Agustí DURAN I SANPERE, *La protection des Archives pendant la Révolution et la guerre d'Espagne...*

¹⁰⁰ Relació del dipòsit documental de Viladrau, Carpeta del Servei d'Arxius, AMDS.

¹⁰¹ Ordre de 29 de novembre de 1937, lligall Q-274, AGDB.

¹⁰² Caixa 2, Fons de la Generalitat de Catalunya (1931-1939), Secció d'Arxius, ANC.

¹⁰³ Carta d'Agustí Duran i Sanpere al Conseller de Cultura, 22 de setembre de 1937, recolzant la iniciativa d'Eduard Toda, comissari de Poblet, d'anar al Monestir de Vallbona de les Monges a recollir l'arxiu, lligall Q-282, AGDB.

¹⁰⁴ Manuel González i Hurtebise, director de l'Arxiu de la Corona d'Aragó entre 1912 i 1921.

Agustí Duran tenia competències sobre aquest arxiu, Toda sol·licitava, amb la tossuderia prefabriana que el caracteritzava, que fossin retornats a Poblet:

Estic treballant de ferm en mon llibre d'història de Poblet, fent el volum La Devallada [...]. Al capítol de priorats em trobo detingut al Tallat, perquè sos papers son en dos feixos del fons Hurterbise...

Realment, estimat Duran, deuria fer un esforç per a al menys enviarme els feixos Hurtebise, ficats en sacs. Els arreglaré, treuré lo que'm convinga extractant lo necessari, i si voleu els tornaré. Un camió petit els portaria fàcilment, i jo puc pagar-lo aquí, cosa que faré amb gust.¹⁰⁵

Aquesta col·laboració amb el Servei de Salvament del patrimoni documental s'intensificaria a partir del 23 de novembre de 1937, quan Poblet fou escollit refugi de les comarques de la Catalunya occidental, i per aquest motiu passà a dependre del servei d'Arxius.¹⁰⁶ Agustí Duran i Sanpere hi envià a Manuel Herrera i Ges, un dels seus col·laboradors de Lleida, antic president de la Comissió Provincial de Monuments, que estava amenaçat a la seva població per ser persona de tendències conservadores. Aquestes disposicions reforçaren el nucli de Poblet i empararen Eduard Toda, que iniciava en aquests moments una forta davallada física i moral deguda a l'edat i a les circumstàncies. Els arxius recollits a Poblet foren una part dels arxius de Tortosa, de Reus, d'Anglesola, La Selva del Camp, Verdú, Vilagrà i Vinaixa.

Durant el primer semestre del 1937, foren creats els diferents nuclis de concentracions comarcals que s'anaren posant en l'òrbita del servei i es feren els nomenaments dels delegats del Servei d'Arxius en aquestes localitats. A Manresa fou nomenat Lluís Ruviralta i Garriga,¹⁰⁷ que custodiaria l'edifici de

¹⁰⁵ Carta d'Eduard Toda a Agustí Duran i Sanpere, 16 de febrer de 1937, AMDS.

¹⁰⁶ Lligall Q-274, AGDB, Acords del dia 23 de novembre de 1937 de la Comissió del Servei del Patrimoni: «Per tot això exposat, el cap de la Secció d'Arxius [...] d'acord amb el Comissari del Monestir de Poblet demana [...] que es disposi que els Arxius de Lleida i tots els altres de la Catalunya occidental que els Serveis competents creguin convenient salvaguardar, siguin traslladats a l'esmentat Monestir». Al mateix lligall Q-274, hi consta l'ordre del conseller de Cultura Carles Pi i Sunyer destinant Poblet «a lloc de concentració provisional dels fons documentals i objectes d'art i històrics de les ciutats i viles de la Catalunya occidental». A finals del 1937 serien concedides 13.900 pessetes per a realitzar aquests trasllats i altres despeses del Servei a Poblet.

¹⁰⁷ Lligall Q-277, AGDB.

la Cova¹⁰⁸ destinat per l'ajuntament a dipòsit del patrimoni.

A Tortosa fou nomenat Joan Cid i Mulet,¹⁰⁹ que custodiaria el recent creat Arxiu Històric Comarcal de Tortosa ubicat del Col·legi de Sant Lluís.¹¹⁰

A Terrassa fou constituït també un Arxiu Històric Comarcal, sota la responsabilitat de Josep Rigol.¹¹¹

L'Arxiu-Museu de Ripoll passaria també a la Secció d'Arxius, com a dipòsit de documents protegits, dirigit per Tomàs Raguer i Fossas.¹¹²

A Lleida fou nomenat l'arxiver de l'arxiu municipal, Enric Arderiu i Hospital que custodiaria el dipòsit d'arxius instal·lat provisionalment a l'Antic Hospital de Santa Maria.¹¹³

A Girona hi fou constituït un Arxiu Històric Comarcal a la Casa Falló, annexa al Palau Episcopal¹¹⁴, que quedaria sota la custòdia d'Elies Serra i Ràfols.

A Tarragona, l'Arxiu Històric Comarcal s'instal·là al carrer de Cavallers número 10, a la casa Montoliu.¹¹⁵ Fou nomenada Victòria Serres com a delegada del servei d'arxius.

El delegat a Vic fou Josep M. Font i Rius. La concentració d'arxius, després d'estudiades diverses opcions, com la casa d'Abadal, es decidí salvaguardar els arxius en una ala del claustre de la catedral.¹¹⁶

A Cervera, la nova ubicació de la universitat en caserna obligà a protegir els arxius a la Casa Aldomà, propietat de Manuel Herrera i Ges, i al mas

¹⁰⁸ Lligall Q-325, AGDB.

¹⁰⁹ Lligall Q-274, AGDB.

¹¹⁰ Lligall Q-276, AGDB.

¹¹¹ Lligall Q-277, AGDB.

¹¹² Lligall Q-325, AGDB.

¹¹³ Lligall Q-277, AGDB.

¹¹⁴ Lligall 4.291, AGDB.

¹¹⁵ Lligall Q-325, AGDB.

¹¹⁶ *Dietari...* El 31 d'agost de 1937 Agustí Duran havia viatjat a Vic a negociar la possibilitat de destinar la casa d'Abadal a dipòsit d'arxius. El 13 d'agost de 1937, fracassada aquesta possibilitat, es decideix la instal·lació dels arxius a les ales del claustre de la catedral de Vic.

Duran, ofert pel mateix Agustí Duran i Sanpere.¹¹⁷ El delegat del servei fou l'arxiver de l'Arxiu Històric Comarcal, Frederic Gòmez Gabernet.

A Tàrrrega, fou nomenat Magí Serés i Roca com a delegat del Servei.¹¹⁸

La majoria d'aquests nomenaments foren un reconeixement honorífic a aquestes persones, per la seva col·laboració, ja que en principi el càrrec no suposava cap sou ni cap tipus de retribució.

Lluís Ruviralta, el delegat a Manresa, escriuria emocionat al seu dietari personal:

Aquella breu notícia que per la immensa majoria passaria desaparebuda, per a mi representava el reconeixement implícit d'una actuació desinteressada durant vuit mesos d'actuació, recollint d'ací i d'allà, arxius que no havien sigut cremats o mig cremats i que estaven en perill de desaparició...¹¹⁹

La projectada xarxa d'arxius comarcals quedà a mig fer i contrasta la teoria de la futura organització, amb la realitat dels darrers mesos de la guerra, on dominà l'evacuació d'emergència i la concentració a Viladrau i a Pedralbes.¹²⁰ Fins al final de la guerra, no s'aprovà una organització de la plantilla, que es proposava amb optimisme com «un pas decisiu cap a la seva inajornable organització».¹²¹

¹¹⁷ Lligall Q-283, AGDB.

¹¹⁸ Caixa 17, Personal, Fons de la Generalitat de Catalunya (1931-1939), Secció d'Arxius, ANC.

¹¹⁹ Agraïxo a Carme Farré i Sanpere l'haver-me facilitat aquest dietari fotocopiat.

¹²⁰ En el pla previst el 10 de desembre de 1937, Agustí Duran contemplava l'Arxiu General ubicat a Barcelona, com l'arxiu de categoria principal de Catalunya. Seguien uns arxius històrics comarcals de 2ª categoria coincidint amb les capitals de vegueria (Girona, Tarragona, Reus, Tortosa, Vic, Manresa, Lleida i Tremp). En ordre jeràrquic, es preveien els arxius històrics de 3ª i 4ª categoria a les capitals de Partit Judicial: Figueres, La Bisbal, Arenys de Mar, Mataró, Terrassa, Vilafranca del Penedès, Vendrell, Vilanova i la Geltrú, Valls, Puigcerdà, Ripoll, Olot, Berga, Solsona, Igualada, Balaguer, Cervera, Les Borges Blanques, Viella i la Seu d'Urgell, i finalment, els arxius filials de 5ª categoria o d'iniciativa particular.

¹²¹ Decret de creació de la plantilla del personal de la Secció d'Arxius del conseller de Cultura Carles Pi i Sunyer, 25 de gener de 1938, Caixa 17, Fons de la Generalitat de Catalunya (1931-1939), Secció d'Arxius, ANC. Decret de nomenament del personal designat per a aquests càrrecs del conseller de Cultura Carles Pi i Sunyer, 25 de febrer de 1938, Lligall Q-325, AGDB. El servei s'estructuraria en un cap de negociat de primera, alhora cap de la secció i director de l'Arxiu Històric General (Agustí Duran i Sanpere); Dos caps de negociat de segona amb el caràcter d'arxivers dels arxius notariais, judicials, municipals, patrimonials i eclesiàstics (Enric Cubas i Josep Sanabre i Sanromà); Quatre oficials primers: Dos arxivers-adjunts dels Serveis i de l'Arxiu Històric General (Josep M. Madurell i Marimon i Josep M. Duran i Gispert) i un secretari-administrador (Joan Fornell i Morodo) i un conservador tècnic, cap de l'oficina de restauració i

6. Dels fets de maig de 1937 al final de la guerra

El maig del 37 es produiria un punt d'inflexió en el desenvolupament de la guerra civil: els fets de la Telefònica, i el cop de força de la Generalitat per a controlar els anarquistes i els poumistes. Dos dietaris vinculats al Servei d'Arxius ens en donen testimoni. El primer, el dietari de Marià Manent, que ens descriu l'ambient de Viladrau. El segon, el dietari d'Agustí Duran i Sanpere, que abandona el registre fred i oficial, per a oferir-nos una veritable crònica personal dels fets esdevinguts a Barcelona.¹²²

En El *vel de Maia*, Marià Manent descriu la grisa matinada del dia 3 a Viladrau, com un *hivern* boirós de Brueghel, en el que s'emparaven els arxius protegits, dels fets que anaven a desencadenar-se a Barcelona.

[...] a llevant els núvols s'ageganten, són torres, castells enormes.

[...] Pluja a la tarda; cel negre i llamps cap al Ter.¹²³

El *Dietari* d'Agustí Duran registrava l'esclat de la tempesta política i l'inici d'un ritme frenètic que duraria tota la setmana:

[...] no hi ha hagut sinó el temps just d'obrir la porta per a deixar entrar el personal de l'Arxiu i tornar a tancar-la.

Atrinxerat amb els seus intocables a l'Ardiaca, Duran es preparava per a la defensa de la casa i dels arxius que romanien al cor de la ciutat:

[...] hem pres algunes mesures de prudència. Hem preparat el pou i la manguera per un cas d'incendi. Hem retirat mobles, quadres i altres objectes del veinatge de les finestres que crèiem més amenaçades.

Les nits del 3 i 4 de maig, l'Ardiaca seria el quarter general de la Secció d'Arxius. El personal del Servei, ocupava, incondicionalment reclutat, com si d'una caserna es tractés, la casa de la família Duran,

relligatge (Salvador Palet i Roig). Deu oficials segons: arxivers-directors dels arxius històrics de les ciutats caps de vegueria i d'altres poblacions on siguin creats.

¹²² Dietari...

¹²³ Marià MANENT, *El vel de Maia*, pàg. 68 (3 de maig de 1937).

Han dormit a casa en González, al sofà del final del corredor, en Camós, al llit de la Nuri traslladat a la saleta de cosir, en Riquer al llit gran del dormitori de les nenes, en Buyreu a la chaise-longue de la mateixa cambra i en Gómez en els dos llits petits, posats de costat, i ell en diagonal.

L'ambient era de màxima tensió i expectació pel que podria esdevenir-se. Duran es negava a oferir l'edifici com a torre de guaita als mossos d'esquadra que volien ocupar-lo. La mateixa consigna era traspassada al Palau Episcopal, a la Corona d'Aragó i a l'Esperança. Les ordres d'Agustí Duran eren més que explícites:

No convé de cap manera que ningú utilitzi els edificis dels Arxius per disparar. Si un grup armat exigia d'entrar, cal fer-li veure el perill que això representa per a l'Arxiu, i si encara vol imposar-se, deixar-li pas i comunicar-ho tot seguit.

Des de l'Ardiaca es podia observar, amb gran temor, com s'anaven posicionant els insubordinats. En aquest sentit, els homes del personal d'Arxius eren uns espectadors privilegiats dels fets:

Des de la sala de la torre rodona es veuen dues barricades paral·leles al carrer dels Arcs defensades per homes i dones amb fusells i pistoles. [...] A l'entrada del carrer de Boters ha estat alçada una nova barricada que gairebé té connexió amb la primera del carrer dels Arcs.

El dia 5 de maig, despertava segons Manent, com un «dia clar, amb alguns núvols blancs, estarrufats a ponent», però Viladrau semblava trasbalsat per les notícies que arribaven de Barcelona, «el camp i el bosc són un inacabable xerricar de cadells. La terra vibra com un enorme insecte».¹²⁴ Expressions més que gràfiques dels neguits viscuts al Montseny, quasi surrealistes, per a la mesura manentiana. A Barcelona, començaven els tiroteigs que durarien els dies següents. L'Ardiaca rebé l'impacte de les bales, amb el personal del Servei dins, arrencat darrere el seu Cap, que mantenia la seva carismàtica calma,

el tiroteig fort ha durat poc més d'un quart. El segueix algun dispar isolat de la mateixa procedència. [...] La direcció és sempre la mateixa i prova l'activitat de la barricada del carrer dels Arcs.

¹²⁴ Marià MANENT, *El vel de Maia*, pàg. 69-70.

El dia 6, fou «una matinada clara, radiant»¹²⁵ a Barcelona i també a Viladrau. La senyora Duran, que no havia pogut comunicar-se encara amb el seu espòs, conversà a primera hora amb Marià Manent, «sota els bedolls tendres», tal com queda registrat al llibre.¹²⁶ Mentrestant, Agustí Duran s'havia decidit a sortir al carrer, a inspeccionar els desperfectes de la casa de l'Ardiaca i de la resta de dipòsits documentals, començant pel de la Corona d'Aragó,

[...] no m'han deixat passar. En fer senyal per donar a entendre que anava a l'edifici de l'Arxiu he oït que em cridaven pel meu nom i que em deien que no avancés. [...] la prohibició de pas era motivada perquè justament a la porta de l'Arxiu de la Corona d'Aragó havia estat afusellat un home al qual havien detingut portant bombes a la mà. L'he vist estirat al llinar de la porta: duia guerrera i pantaló curt. En Riquer que havia anat a Correus a dipositar unes lletres, s'ha topat amb un grup de policies i paisans que duïen un home detingut en direcció a l'absis de la Catedral; per la cara que li he observat devia ésser el mort del portal de l'Arxiu.

Els resultats de la inspecció ocular de Duran constataren els desperfectes de la cantonada del carrer del Bisbe, a resultes del tiroteig establert entre la Generalitat i la barricada de carrer dels Arcs. Havien saltat els vidres i fins i tot s'havien malmès alguns documents de les lleixes: «les bales han travessat el costat de la prestatgeria de l'Arxiu Maldà i alguna ha penetrat en els lligalls malmetent els documents», registra el dietari de Duran.

La situació s'agreujava, malgrat la consigna de «Serenitat!» de Companys. Agustí Duran continuava volent deixar les coses clares a les forces d'ordre públic:

A les 3,30 telefonen de l'Ajuntament dient que vindran uns mossos d'esquadra. Faig les mateixes advertències dels altres dies, però responen que primer als Arxius cal defensar la ciutat i que és precís prendre els llocs estratègics abans que els revoltats vinguin a l'assalt de la Generalitat. Manen que la porta s'obri tot seguit que es presentin i que pujaran al terrat com així mateix al de la Catedral. [...] Són les 4,15 i encara no han vingut els mossos, però sembla que són a la Catedral. D'allí estant algú ha fet el senyal de que tanquéssim la porta del carrer que teníem oberta tal com

¹²⁵ *Dietari...*, 6 de maig de 1937.

¹²⁶ Marià MANENT, *El vel de Maia*, pàg. 70.

havien manat. Hem aprofitat aquest temps per desguarnir la Sala de la torre del pis principal.

Entre el 7 i el 8 de maig la Generalitat recuperaria el control dels carrers i de la situació. Agustí Duran aconseguiria parlar finalment amb Viladrau. Els dies posteriors als fets de maig, coincidint amb el cap de setmana, foren per al personal del Servei d'Arxius, dies de retrobament amb les respectives famílies, començant pel mateix senyor Duran. Marià Manent registra la seva arribada a Viladrau: «el senyor Duran que arribà ahir de Barcelona, m'explicà que la lluita ha estat d'una crueltat extraordinària».¹²⁷

Els fets de maig de 1937 suposaren per a Agustí Duran i Sanpere l'evidència de la pèrdua de la guerra. La manca de suports internacionals, les batalles internes, no oferien sinó el preludi del final. La utopia dels projectes nacionals hagué de deixar lloc al possibilisme del dia a dia. Ara, l'imperatiu seria protegir els arxius de les violències que podien desfermar-se amb l'entrada de les tropes franquistes. Agustí Duran rebria algunes decepcions com per exemple la denegació de la seva petició de que Martí de Riquer pogués romandre al Servei i no fos mobilitzat. Segons Martí de Riquer, Agustí Duran i altres membres del Servei d'Arxius, l'ajudaren a passar a la zona nacional, amb instruccions de fer els possibles, des de l'altra banda, per a protegir els arxius catalans de les bombes.

Hago constar que el Sr. Duran y Sanpere no tan solo tuvo conocimiento de que me apartaba de sus órdenes sino que hasta me socorrió económicamente para poder realizarlo. También tenían conocimiento de ello y me ayudaron en cuanto pudieron los camaradas Claudio Gómez Grau y José Buyreu Martí, que prestaban el mismo servicio que yo.¹²⁸

En aquests moments, i paral·lelament a l'Exposició d'Art Medieval Català al Jeu de Paume de París, la Junta de Relacions Culturals havia organitzat un seguit de conferències als locals de la Fundació Catalana de la Sorbona, les primeres de les quals tractaren sobre Art antic i medieval català. Agustí Duran i Sanpere hi col·laborà amb una conferència sobre «L'escultura gòtica a Catalunya». Segons el testimoni del mateix Duran, a París connectà amb mossèn Pujol, sacerdot refugiat de la diòcesi d'Urgell, que li proporcionà els sants

¹²⁷ Marià Manent, *El vel de Maia*, p. 72.

¹²⁸ Declaració de Martí de Riquer i Morera per a la Jefatura del Servicio Nacional de Recuperación Bibliográfica, datada el 19 de febrer del 1939, còpia conservada a l'AHMC, Carpeta del Servei d'Arxius.

olis que precisava mossèn Sanabre, per atendre les necessitats de l'església clandestina. El mateix mossèn Sanabre fou protegit per Agustí Duran i Sanpere que l'incorporà al seu Servei a finals de juliol de 1937. mossèn Sanabre s'incorporà a l'Arxiu General, com a responsable dels arxius eclesiàstics.¹²⁹

Josep Sanabre registraria al seu dietari de guerra l'arribada al convent de l'Esperança de l'Arxiu de Sant Joan de Jerusalem, el mes de novembre de 1937.¹³⁰ La recerca d'aquest arxiu havia estat extraordinàriament accidentada amb un famós episodi frustrat que pogué costar la vida del senyor Duran i Sanpere.¹³¹ En aquests moments, l'atzar afavoria la recuperació de l'important arxiu, que s'instal·là al dipòsit de l'Esperança i posteriorment se'n traslladaria la part més important a Viladrau.¹³² El dietari de mossèn Sanabre també registra la visita de Duran i d'ell mateix a la catedral, després de la bomba del 19 de juliol de 1938,

el primer que ha ferit els meus ulls ha estat el devessall de llum que entrava pel forat obert i pels finestrals sense vidres, i que havia fos el misteriós recolliment de la nostra Seu.¹³³

Durant els processos depuratius del primer franquisme, es va crear el mite d'un servei d'arxius, com a servei encobridor de capellans, sobretot a partir d'algunes declaracions entusiastes com la del mateix mossèn Sanabre. Interessava a les autoritats franquistes de crear un contrapunt amb el balanç negatiu que feien de l'actuació dels Serveis de Monuments i Patrimoni i Biblioteques,

¹²⁹ Relació de personal de la Secció d'Arxius, 10 de desembre de 1937. Caixa 2, Fons de la Generalitat de Catalunya (1931-1939), Secció d'Arxius, ANC. El 25 de gener de 1938, en la reestructuració darrera de la plantilla de la Secció d'Arxius, Sanabre hi consta com a cap de negociat de segona responsable dels arxius eclesiàstics (Caixa 17, Fons de la Generalitat de Catalunya (1931-1939), Secció d'Arxius, ANC).

¹³⁰ *La persecució religiosa de 1936 a Catalunya. Testimoniats*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1987, pàg. 293-294.

¹³¹ Agustí DURAN I SANPERE, «Els arxius documentals de Catalunya durant la guerra dels anys 1936-1939», pàg. 624-625. En aquest fragment, Duran explica com foren intervinguts pels incontrolats quan intentaven recollir aquest arxiu i com, ell i Camil Bas, estigueren a punt de ser afusellats. De fet, Duran escapà de la mort per la mala punteria del sentinella. L'Arxiu desaparegué i, tot i les visites continuades al Comitè de Defensa de la Barriada de les Carolines, els resultats foren sempre negatius. Segons sembla, quedà instal·lat en una torre de la plaça Lesseps, fins que fou vengut a un drapaire i fou aleshores quan, circumstancialment, el camió que el transportava fou descobert i es pogué negociar amb el drapaire que se'l vengué als representants de la Generalitat.

¹³² Relació del dipòsit de Viladrau, 5 de juliol de 1938, Carpeta del Servei d'Arxius, AHMC.

¹³³ *La persecució religiosa de 1936...*, 1937, pàg. 304.

als quals retreien l'espectacular exposició de París i el Servei de Biblioteques al Front. Aquest element exculptori, que no interessà desmentir durant el primer franquisme per raons òbvies, desvirtua en gran manera la naturalesa principal del Servei, encara que, d'altra banda, Duran se'n fes mereixedor. Repassem la nòmina de capellans protegits per Agustí Duran: Diego Angulo Iníiguez, catedràtic de la Universitat de Sevilla; Jeroni Claveras, paleògraf i arxiver de l'escola de paleografia de Roma; Josep Mas i Doménech, arxiver de l'arxiu capitular de la catedral de Barcelona; Francesc Miquel i Rossell, arxiver de l'Arxiu de la Corona d'Argó; Josep Sanabre i Sanromà, de l'arxiu Diocesà de Barcelona; Fortià Solà i Moreta, historiador...¹³⁴ No cal seguir per a tenir la lleugera sospita que Duran, home de conviccions religioses, com a mínim aparellava a la condició de capellà, la de lletraferit, per a incloure aquestes persones entre la llista del seu personal.

Agustí Duran i Sanpere tornaria a portar els sants olis en una nova ocasió, a rel de la seva sortida per a participar en el VIII Congrés de Ciències Històriques celebrat a Zurich, a finals d'agost de 1938.¹³⁵ En aquesta ocasió el seu contacte a Suïssa fou mossèn Antoni Batlle.¹³⁶ En aquests moments, l'esposa i les filles de Duran s'havien refugiat ja allà, a l'espera del desenllaç final de la guerra.¹³⁷

Agustí Duran romania al capdavant de la secció d'arxius ultimant les darreres maniobres d'evacuació i de prevenció, davant la intensificació dels bombardeigs. La carestia era a l'ordre del dia. Mancava de tot: benzina, tabac, aliments... Duran sol·licità que el personal adscrit a l'Arxiu General pogués anar als menjadors populars.¹³⁸ La fam afectava també els nuclis comarcals. A Poblet, es vivia en «ple règim alimentici vegetarià ascètic [...] Tots conservem la línia», com escrivia Manuel Herrera a Duran.¹³⁹ A Viladrau, els Manent

¹³⁴ Caixa 17, Personal, Fons de la Generalitat de Catalunya (1936-1939), Secció d'Arxius, ANC.

¹³⁵ Pompeu Fabra, president de la Junta de Relacions Culturals, informa favorablement el dia 1 d'agost de 1938, de l'assistència d'Agustí Duran al VIII Congrés de Ciències Històriques de Zurich. Lligall Q-330, AGDB.

¹³⁶ Albert MANENT – Josep RAVENTÓS, *L'església clandestina a Catalunya durant la guerra civil (1936-1939)*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pàg. 87.

¹³⁷ Lluís Nicolau d'OLWER, *Cartes a Herminia Grau i Aymà*, pàg.19.

¹³⁸ 15 d'agost de 1938. Caixa 17, Personal, Fons de la Generalitat de Catalunya (1931-1939), Secció d'Arxius, ANC.

¹³⁹ Carta de Manuel Herrera a Agustí Duran i Sanpere, 7 de setembre de 1938. Correspondència d'Agustí

pararen la taula de Nadal amb un obsequi del PEN Club.¹⁴⁰ A Cervera, la consigna de Duran a Frederic Gòmez era «Salva l'hort si més no, que a hores d'ara, un hort és un or».¹⁴¹

Totes les previsions eren poques. Duran feia etiquetar les caixes en català i en castellà «per si era el cas que hi arribessin mans pecadores, que no poguessin al·legar ignorància». Amb el pragmatisme hi barrejava paraules de coratge adreçades als seus homes: «no creguis que la nostra obra es pugui malmetre fàcilment. Passem hores molestes i prou. Els Arxius se salvaran i els arxivers també».¹⁴²

Per a organitzar aquesta evacuació, la Secció d'Arxius demanà a la Unió Industrial Cotonera del carrer de Llúria de Barcelona, 200 caixes de les dites de fusada, amb garantia de retorn acabada la guerra.¹⁴³

El moviment d'evacuació començà al dipòsit de Poblet i seguí per les comarques de ponent. Agustí Duran i Sanpere iniciava una frenètica concentració de documents cap a Viladrau i Pedralbes, amb molts problemes per falta de camions i de combustible. D'aquests dies angoixants en queden les confessions d'impotència al seu amic Jordi Rubió i Balaguer, cap del Servei de Salvament de Biblioteques:

Aquest matí ha sortit només de Poblet el camió coix.
Només he pogut retirar 3 camionades de Poblet¹⁴⁴

També les cartes adreçades a Frederic Gòmez Gabernet,

Els nostres dos camions encara roden: han portat els Arxius de Valls, de Vilafranca i de Mataró, que tot fa molt de gruix. Ara comencem a descarregar al monestir de Pedralbes.¹⁴⁵

Duran i Sanpere, AMDS.

¹⁴⁰ Marià MANENT, *El vel de Maia*, p. 223-224.

¹⁴¹ Carta d'Agustí Duran i Sanpere a Frederic Gòmez Gabernet, 14 de juliol de 1938. Correspondència d'Agustí Duran i Sanpere, AMDS.

¹⁴² Carta d'Agustí Duran i Sanpere a Frederic Gòmez i Gabernet, 5 d'abril de 1938. Correspondència d'Agustí Duran i Sanpere, AMDS.

¹⁴³ Caixa 2, Fons de la Generalitat de Catalunya (1931-1939), Secció d'Arxius, ANC.

¹⁴⁴ Cartes d'Agustí Duran i Sanpere a Jordi Rubió i Balaguer, 4 de gener i 7 de gener de 1939 (APJRB).

¹⁴⁵ Carta d'Agustí Duran i Sanpere a Frederic Gòmez Gabernet, 2 d'agost de 1938. Correspondència d'Agustí Duran i Sanpere, AMDS.

Viladrau ja està massís de paperassa, si ho veiessis no ho coneixeries. Darrerament hi hem donat uns cops molt fermes.¹⁴⁶

La intensificació dels bombardeigs sobre el cor de la ciutat, decidiren a Duran de traslladar tot el que quedava a l'Esperança al Monestir de Pedralbes, que quedà desvinculat del Servei de Monuments per a passar al Servei d'Arxius, com a nova seu de l'Arxiu General, per decret del 7 d'octubre de 1938.¹⁴⁷ Aquesta mesura fou més que encertada perquè el 21 d'octubre de 1938 caigué una bomba a l'Esperança i l'edifici quedà en molt malmès. Això obligà a treure els arxius que s'hi havia salvat miraculosament i gràcies a les precaucions del Servei, i portar-los al monestir de Pedralbes. El 5 de gener de 1939, Agustí Duran informava a la Conselleria que a l'Esperança no hi quedaven més que objectes de la Caixa de Pensions.¹⁴⁸

A Pedralbes, els arxius foren dipositats ordenadament en les cel·les del monestir, la qual cosa facilitaria enormement les tasques de devolució dirigides ja pel SERPAN (Servicio de Recuperación del Patrimonio Artístico Nacional). El testimoni del doctor Font i Rius ens explica que mentre custodiava Pedralbes, durant aquesta etapa, pogué avançar enormement els seus estudis, ja que tenia tots els arxius a mà.

Les poblacions catalanes començaren a caure davant l'avenç de les tropes franquistes. El personal del Servei d'Arxius es mantingué en les seves posicions per a custodiar els fons fins que fos decidit el relleu. Les situacions eren similars a la narració que en fa Manuel Herrera a Agustí Duran i que conservem de la caiguda del dipòsit de Poblet:

Ya te dirá Plandiura como se liberó Poblet y los malos días que pasamos. Las últimas horas fueron trágicas de verdad. D. Eduardo aplanado, la orden de evacuación lo aplanó por completo y tuve miedo por él. Gracias que vino pronto la reacción con la liberación. Tenía en el fondo de la bodega todas las mujeres y niños. Gracias a Dios conservé la serenidad y el ánimo y providencialmente salimos del mal paso y se salvó Poblet del saqueo y de la destrucción y nos salvamos todos.

¹⁴⁶ Carta d'Agustí Duran i Sanpere a Frederic Gòmez Gabernet, 14 de juliol de 1938. Correspondència d'Agustí Duran i Sanpere, AMDS.

¹⁴⁷ Decret de 7 d'octubre de 1938, lligall 4.290, AGDB.

¹⁴⁸ Caixa 3, Esperança, Fons de la Generalitat de Catalunya (1931-1939), Secció d'Arxius, ANC.

No sabemos nada de cómo quedará esto. Los informes del Servicio de Recuperación artística son de que quede esto como estaba. El Generalísimo que estuvo aquí los primeros días, me preguntó por la vida de Poblet. Me felicitó y le pareció muy bien lo que aquí se hacía. Pero llevamos mas de dos meses de la liberación y no sabemos nada. [...] no quiero dejar Poblet, ni al Sr. Toda, hasta ver como queda esto, pues no en balde llevo aquí 16 meses para no sentir su hechizo; porque caso de que aquí tuviera la vida, creo que la balanza se inclinaría de por este lado.¹⁴⁹

El dia de la caiguda de Barcelona, el 26 de gener de 1939, Duran i Sanpere es trobava a la seva cel·la del monestir de Pedralbes. Des d'allà havia escrit a la seva esposa: «Mai cap arxiu del món no haurà tingut un espiell com aquesta finestra en un ambient de pau que és com un miracle en aquest món aturmentat per la guerra».¹⁵⁰

El servei del PHAC fou substituït per patronats d'arxius, biblioteques i museus dependents de les Diputacions provincials. Agustí Duran hauria de veure's les cares amb els mecanismes de la repressió franquista.

7. La llei de depuració dels funcionaris de l'administració local (12 de març de 1939)

El 5 d'abril del 1938, Franco firmava a Burgos una llei abolint l'Estatut d'Autonomia, «en mala hora concedido por la República». El 15 de gener del 1939, es decretava la dissolució de la Generalitat. Tant els funcionaris municipals com els funcionaris de la Generalitat, ingressats abans del 5 d'abril del 1938, podien continuar als seus llocs, de moment, «sin perjuicio de la depuración que proceda», segons deien els articles 4rt. i 5è. Amb la caiguda de Barcelona, el 26 de gener del 1936, el general Eliseo Álvarez Arenas fou designat cap de totes les forces i serveis d'ocupació, tant d'ordre militar com d'ordre civil. Sota les seves ordres hi hauria «los jefes y delegados de los ser-

¹⁴⁹ Carta de Manuel Herrera i Ges a Agustí Duran i Sanpere, 12 de març de 1939. Arxiu Municipal Duran i Sanpere.

¹⁵⁰ Carta d'Agustí Duran i Sanpere a Hermínia Grau (13 gener 1939), des de Pedralbes, citada per Eulàlia DURAN I GRAU, «Duran i Sanpere, Agustí. Semblança», *Revista de Catalunya*, núm. 155, octubre de 2000, pàg. 16.

vicios de Recuperación de documentos, artística, agrícola, industrial, etc.». El 28 de gener, una nova ordre¹⁵¹ determinava, en el seu article 2n., que

Todos los Servicios de Bellas Artes, Museos, y Bibliotecas, Conservación de Monumentos y Archivos que fueron traspasados, según inventario a que hacia referencia el Decreto de 29 de junio de 1936, revertirán al Estado, quien los desempeñará, atendiéndose a las normas generales vigentes sobre los mismos.

Els Serveis del PHAC quedaven, doncs, reabsorbits altra vegada per les diputacions provincials. Els caps dels serveis eren tots ells funcionaris de l'administració local de molt abans d'esclatar la guerra civil: Agustí Duran i Sanpere, director de l'Arxiu Històric de la Ciutat, i Joaquim Folch i Torres, director dels Museus d'Art de Barcelona, eren funcionaris de l'ajuntament de Barcelona. Jordi Rubió i Balaguer, director de la Biblioteca de Catalunya, Jeroni Martorell, arquitecte de la Diputació de Barcelona, i Pere Bosch Gimpera, director del Museu d'Arqueologia, eren funcionaris de la Diputació provincial de Barcelona.

Tenien, doncs, la possibilitat de continuar treballant en l'administració superant el procés depuratiu.

Caldria aclarir, d'entrada, que el nou règim franquista es proposava passar comptes a tots aquells que no s'haguessin manifestat obertament al costat de la causa nacional, sense establir gradacions ni matisos. Qualsevol que no fos franquista, era «rojo», i ho havia de pagar d'alguna manera. Hi havia tres maneres de «castigar» a un «rojo» per la seva manca d'adhesió al Glorioso Movimiento: deixar-lo sense feina (en el cas que fos funcionari), prendre-li la llibertat (enviar-lo a la presó), o imposar-li multes o sancions econòmiques més o menys elevades. Per a deixar sense feina als «rojos», s'idearen els tribunals i comissions de depuració dels funcionaris públics. Per a enviar a la presó els més responsables políticament, ja hi havia els consells de guerra, que actuaren a base de judicis sumaríssims, fent «neteja» amb rapidesa. Finalment, hom podia trobar-se sotmès a un expedient de responsabilitats polítiques i haver de contribuir, econòmicament o amb una inhabilitació professional, entre d'altres, a redimir les seves «culpes» i responsabilitats.

¹⁵¹ BOPB, III Año Triunfal, Año 1, núm. 11, pàg. 1-2.

En aquest treball no ens mourem dels processos de depuració dels caps del Servei de Salvament del PHAC, com a funcionaris de l'administració local, encara que alguns d'ells, com ja veurem, es veieren implicats paral·lelament en altres processos d'altra naturalesa.

La llei del 10 de febrer del 1939¹⁵² fixava per primera vegada les normes de depuració dels funcionaris públics, que quedaria concretada, en el cas dels funcionaris de l'administració local, en la llei del 12 de març del 1939.¹⁵³

En aquesta Llei quedava fixat el mecanisme del procés depuratiu dels funcionaris de l'administració local. No incloïa els funcionaris interins i temporals, a no ser que haguessin passat un concurs.¹⁵⁴

El procés l'iniciava el mateix funcionari quan, en el termini de vuit dies de l'arribada dels franquistes, havia de presentar a la corporació a la qual pertanyés una declaració jurada seguint un formulari prefixat.¹⁵⁵ Falsejar les informacions suposava la separació immediata del servei.¹⁵⁶

Cada corporació havia de designar un o dos instructors de l'expedient (que podien ser de la mateixa corporació o de fora), que comprovarien la veracitat de l'exposat, demanant informes a les Auditorias de guerra del Ejército de Ocupación y Regiones Militares, Servicio Nacional de Seguridad, Servicio de Información y Policía Militar, i Delegación del Estado para la recuperación de documentos, etc.. Els instructors començarien la seva feina amb els casos en que fos més evident l'adhesió al Movimiento Nacional, per tal que els funcionaris en qüestió poguessin reincorporar-se als seus llocs i, alhora, poguessin servir de testimonis d'altres investigacions.¹⁵⁷

Quan quedessin comprovades les dades, els instructors farien la proposta a la corporació d'admetre el funcionari sense imposició de sanció, o bé, d'incoar l'expedient per tal de decidir la sanció que calgués. El ministeri de la Governació o el mateix governador civil podien decidir la incoació per damunt de la

¹⁵² BOPB, III Año Triunfal, Año 1, núm. 15, pàg. 1-2.

¹⁵³ BOPB, III A o Triunfal, Año 1, núm. 36, pàg. 1-2.

¹⁵⁴ Article 14. de la llei del 12.3.1939.

¹⁵⁵ Article 2n. de la llei del 12.3.1939.

¹⁵⁶ BOPB, III Año Triunfal, Año 1, núm. 15, pàg. 1-2, article 3r.

¹⁵⁷ Article 3r. de la llei del 12.3.1939.

decisió dels instructors. La corporació en qüestió tenia dret a demanar altres informes.¹⁵⁸ Quan no hi havia sanció, l'expedient de depuració acabava en aquesta primera fase, diguem-ne, «informativa», i el funcionari era altre cop admès a la corporació. Quan els informes mostraven que el funcionari mereixia una sanció, començava la fase posterior a «l'expedient informatiu», el que en podríem dir «l'expedient sancionador».

Aquesta segona fase, en la que es decidiria la sanció a imposar, la podia seguir fent el mateix instructor que hauria practicat la informació inicial, o un altre designat expressament. El procés consistiria en un plec de càrrecs que s'entregaria al funcionari perquè els justificués, permeten presentar documents exculporis, en un termini de vuit dies.¹⁵⁹ Presentada la defensa (plec de descàrrecs), per part del mateix funcionari i atenent les declaracions dels testimonis i d'altres informes demanats pel jutge instructor, es procediria a determinar la sentència.

Mentre durava el procés depuratiu, els funcionaris quedaven suspesos de servei. Les corporacions podien utilitzar personal no depurat mentre fos de la confiança de la corporació¹⁶⁰.

Els criteris per a fallar sentència eren d'allò més arbitraris: això explica que mai no es donessin solucions iguals a casos similars.

La calificación de conducta de los empleados, la admisión de éstos y la imposición de sanciones administrativas se hará discrecionalmente¹⁶¹ y atendiendo al conjunto de las circunstancias que concurran en cada caso y, muy especialmente, a los antecedentes del interesado, a la índole de sus funciones y a las conveniencias de la administración.¹⁶²

Calia valorar, però, com a molt negatives les següents actituds: haver passat per un consell de guerra o per un expedient de responsabilitats polítiques, haver acceptat ascensos durant la guerra, haver-se mostrat passiu davant la

¹⁵⁸ Article 4rt. de la llei del 12.3.1939.

¹⁵⁹ Article 5è. de la llei del 12.3.1939.

¹⁶⁰ Article 6è. de la llei del 12.3.1939.

¹⁶¹ El subratllat és meu.

¹⁶² Article 7 . de la llei del 12.3.1939.

possibilitat de col·laboració amb el Movimiento Nacional, i haver actuat en contra d'aquest.¹⁶³

Les sancions venien prefixades en una gradació força ample i adaptable a cada cas:

Traslado forzoso, con prohibición de solicitar cargos vacantes durante un período de uno a cinco años (esta sanción sólo es aplicable dentro de la misma Corporación y cuando la naturaleza del cargo lo permita, como puede ocurrir en Diputaciones Provinciales).

Postergación desde uno a cinco años.

Inhabilitación para el desempeño de puestos de mando o de confianza.

Suspensión de empleo y sueldo de un mes a dos años.

Separación del servicio con inhabilitación para solicitar empleo en Corporaciones de un determinado territorio.

Destitución, con pérdida de todos los derechos, salvo los de carácter pasivo.¹⁶⁴

Les resolucions dels expedients de depuració podien ser revisades pel ministeri de la Governació, mitjançant un recurs d'alçada. Aquest l'havia de presentar el funcionari en el termini de trenta dies hàbils, per escrit, al govern civil de la província, el qual reclamaria l'expedient i l'elevaria al ministre de la Governació amb el recurs i el seu informe. Aquesta revisió podria fer-se en qualsevol moment en base a una injustícia evident, vici de forma, deficiència d'actuacions o coneixement de nous fets o elements de judici.¹⁶⁵

Per aquest procés passaren els caps de les seccions del Servei del PHAC, amb resultats molt desiguals, com veurem.

Pere Bosch Gimpera, conseller de Justícia en els moments finals de la guerra, treballà intensament per a facilitar la fugida dels funcionaris de la Generalitat més compromesos, i ell mateix emprengué el camí de l'exili marxant, primer, cap a Anglaterra (Oxford), i posteriorment cap a Amèrica, instal·lant-se definitivament a Mèxic, el 1941. Pere Bosch Gimpera ja no tornaria a Catalunya. Va morir a Mèxic el 1974.¹⁶⁶ «Després d'un any de guerra amb Alemanya,

¹⁶³ Article 7 . de la llei del 12.3.1939.

¹⁶⁴ Article 8 . de la llei del 12.3.1939.

¹⁶⁵ Article 9 . de la llei del 12.3.1939.

¹⁶⁶ Pere BOSCH GIMPERA, *Memòries*, pàg. 320.

restringint-se ja les activitats de la Universitat d'Oxford, vaig decidir marxar a Amèrica, on m'havia convidat el professor Cook de Nova York per ésser professor del seu Institut d'Història de l'Art. No essent possible la comunicació epistolar i havent-me ofert el doctor Antoni Trias un visat per a Colòmbia, vaig marxar allí per esperar-hi el resultat de la invitació de Nova York, que no es va realitzar, perquè Cook havia sofert un greu accident i no havia rebut les meves cartes. De pas cap a Colòmbia, a Panamà vaig fer unes conferències a la Universitat, com també a la de Bogotà. Essent a Bogotà, em va arribar una invitació per anar a Mèxic, que vaig acceptar».

Joaquim Folch i Torres, en canvi, era a París, custodiant l'exposició de Maisons-Laffitte, malgrat els reiterats requeriments de que tornés a Barcelona des que l'Exposició de París del 1937 fou inaugurada. Folch no havia volgut abandonar París mentre les obres hi romanguessin; és més, havia mantingut fermament el criteri que enviessin els fons d'Olot cap a la frontera i d'allí els passessin a França, on estarien més segurs. Havia exposat els seus projectes a Carles Pi i Sunyer en una carta enviada des de Maisons-Laffitte:

Permeteu una suggerència?

I. El creixement de les indústries de guerra a la ciutat d'Olot, etc... fa necessari el treure d'allí les obres d'art.

II. Estudiad el lloc on podrien ésser refugiades...és considera que el més definitiu i el menys costós és el de portar-les a França...fent ús de les ofertes del Govern Francès i conegudes les garanties, etc.

III. Dipositats els materials en aquest lloc, el Comitè de l'Exposició d'Art Català a París organitzarà a França i altres ciutats d'Europa, altres exposicions que en cada cas seran proposades i decidides pel Govern, etc.¹⁶⁷

Mercè Vidal explica que Folch es negà tres vegades a retornar a Barcelona: «L'èxit obtingut [per l'Exposició d'Art Medieval Català], la gernació de visitants i la inestabilitat política d'Espanya aconsellaven Folch que la mostra del Jeu de Paume es prolongués fins a l'obertura de l'Exposició Internacional d'Art i Tècnica de 1937, que tindria lloc el mes de juliol. Això no obstant, Folch rebé ordre de deixar París i retornar a Barcelona, es va negar rotundament, tot argumentant que ell no deixava les obres ja que n'havia estat fet res-

¹⁶⁷ Citada a Mercè VIDAL JANSÀ, *Teoria i Crítica en el Noucentisme...*, pàg. 367.

ponsable» (p. 363). Més endavant, afegeix (p. 365): «Durant tot el 1937, Joaquim Folch romangué custodiant l'Exposició de Maisons-Laffitte i si bé, des de la Generalitat i des de la comissaria de Museus, s'insistia sobre el retorn dels objectes a Barcelona, Folch s'hi negava, creia que era molt més avantatjós per a la salvaguarda del patrimoni que les obres estiguessin a França; àdhuc proposava que les d'Olot passessin també a territori francès». I, finalment (p. 367): «el mes d'agost de 1938 va rebre una comunicació de la Comissió de Governació de l'ajuntament de Barcelona, en la qual se'l requeria, com a funcionari municipal, a reintegrar-se al seu lloc de director dels Museus d'Art de Barcelona. La comunicació també assenyalava que si, abans del 8 de setembre, no ho feia quedaria substituït, per abandonar el càrrec, amb pèrdua de tots els seus drets de funcionari. L'amenaça, finalment, sols el deixava sense percebre el sou de l'ajuntament».

Jordi Rubió i Balaguer, Agustí Duran i Sanpere i Jeroni Martorell es trobaven a Barcelona el dia de l'entrada dels franquistes. Iniciaren el seu procés depuratiu en condicions, diguem-ne, més normals.

8. El procés de depuració d'Agustí Duran i Sanpere (febrer 1939 - febrer 1940)¹⁶⁸

El govern franquista reclamà ben aviat la col·laboració d'Agustí Duran i Sanpere, el cap del salvament del patrimoni documental de la Generalitat de Catalunya durant la guerra civil. El 2 de febrer del 1939, Pedro Muguruza, comissari general del Servicio de Defensa del Patrimonio Artístico Nacional, l'anomenava assessor auxiliar d'aquest servei, reconeixent-li els mèrits durant l'etapa de salvament:

Dn. Agustín Duran y Sanpere, del Cuerpo de Archiveros, Bibliotecarios y Arqueólogos, pertenece al Servicio de Defensa del Patrimonio Artístico Nacional como Asesor Auxiliar del mismo.

Al extendre el presente nombramiento, en uso de las atribuciones que me están conferidas, me complazco en hacer constar la eficaz labor del Sr. Duran y Sampere en defensa del patrimonio bibliográfico de la Nación durante el dominio rojo sobre Cataluña.

¹⁶⁸ L'expedient de depuració d'Agustí Duran i Sanpere es troba a l'AAB, expedient núm. 57.

Barcelona, 2 de febrero de 1939, III A.T.

El Comisario General (firmat: Pedro Muguruza).¹⁶⁹

Aquesta manifestació d'intencions no estalviaria a Agustí Duran i Sanpere l'haver de passar pels processos de rigor de la repressió franquista.

“Acabada la guerra, el meu pare decidí afrontar la situació quedant-se a Barcelona: fou depurat com tots els funcionaris i rellevat del seu càrrec de director de l'Arxiu Municipal... Hagué de passar, també per un procés summaríssim davant d'un tribunal militar, acusat d'haver sortit i entrat en zona roja tres vegades.¹⁷⁰

Ferran Valls i Taberner, cap de la Sección de Archivos y Bibliotecas del nou règim, li demanava, el dia 13 de febrer del 1939, un informe sobre les activitats del Servei d'Arxius durant la guerra, acompanyada dels inventaris dels fons custodiats:

Teniendo noticias de que ha desempeñado V.S. el cargo de Jefe de la Sección de Archivos del Servicio de Conservación del Patrimonio Histórico Artístico y Científico de Cataluña, le ruego se sirva enviar a esta Jefatura de Archivos, Bibliotecas y Museos una información de las actividades de la Sección a su cargo, a partir de julio de 1936, acompañada, a ser posible, de los inventarios que obren en su poder. Con ello prestará una eficaz ayuda al Servicio de Defensa del Patrimonio Bibliográfico, Arqueológico e Histórico Nacional.¹⁷¹

Aquest informe, enviat amb data del 15 d'abril del 1936, porta per títol: Nota sumaria de la Memoria de los trabajos realizados durante el dominio del Gobierno rojo para la protección de los Archivos Históricos de Cataluña.¹⁷²

El 16 de febrer del 1939, Agustí Duran i Sanpere omplia el primer imprès del procés de depuració del seu càrrec de funcionari municipal. Confirmava que havia ingressat per concurs a l'administració local el 6 de setembre

¹⁶⁹ Carta de Pedro Muguruza a Agustí Duran i Sanpere del 2.2.1939 (ACSG. Fons ADS).

¹⁷⁰ Vegeu la introducció d'Eulàlia Duran, a Lluís Nicolau d'OLWER, *Cartes a Herminia Grau i Aymà* (edició a cura d'Eulàlia Duran i Montserrat Albet). Barcelona, Curial-Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1995, pàg. 19.

¹⁷¹ Carta de Ferran Valls i Taberner a Agustí Duran i Sanpere del 13.2.1936 ACSG. Fons ADS

¹⁷² ANC Fons Generalitat (segons Inventari de Sebastià Riera), Caixa 18.

de 1917, com a sots-director de l'Arxiu Històric de la Ciutat i de l'Oficina d'Investigacions i Publicacions Històriques, fins que el dia 1 d'abril del 1921 en fou nomenat Director. Donava compte del seu compromís amb la Jefatura de Archivos, Bibliotecas y Museos del Ministerio de Educación Nacional, com assessor auxiliar. Informava del seu sou fixat en 9.720 ptes., a les que s'havien d'afegir 1.215 ptes, en concepte de quinquenni i 200 ptes. més en concepte de «cara vida». Mai no havia pertangut a cap partit polític, ni a cap organització sindical o secreta. Després del 18 de juliol, fou inclòs a l'Associació de Funcionaris Municipals de la CNT (octubre del 1936). Havia pertangut només a entitats de tipus cultural, de les quals s'havia donat de baixa: Ateneu Barcelonès (baixa el 1921), Centre Excursionista de Catalunya (baixa el 1937), Amics de l'Art Vell (baixa el 1937). A l'Associació Protectores de l'Ensenyança Catalana, només hi havia assistit una o dues vegades; a la Federació d'Entitats Comarcals, no hi havia assistit mai (baixa el 1936).

Feia ressenya de les persecucions que havia patit durant l'etapa roja:

Amenazado por el Comité de Cervera desde agosto de 1936 por haber entorpecido en años anteriores los propósitos de los extremistas y por haber amparado a personas derechistas amenazadas de muerte. En noviembre del mismo año, sufrí un registro domiciliario con el robo consiguiente, y hube de presentarme a las patrullas de control de la calle de Pedro IV por figurar en las listas de Culto y Clero y por haber sido nombrado Caballero de la Orden del Mérito Civil durante la Dictadura. En dos ocasiones estuve a punto de ser asesinado en actos de servicio para la protección de archivos. Como propietario en Cervera y en Prexana sufrí las estorsiones propias del régimen.

El 19 de febrer del 1939, Martí de Riquer i Morera, antic col·laborador de Duran al Servei de Salvament i en aquells moments oficial de propaganda de la 4rta. «Compañía de Radiodifusión y Altavoces del frente del Ejército del Norte», responia per Duran exposant les intencions del Servei d'Arxius durant la guerra i l'actitud de Duran i Sanpere ajudant-lo a passar a la zona nacional:

Se trataba en primer lugar de salvar los Archivos de Cataluña, en constante peligro no tan solo por parte de patrullas de tipo anarquista que deseaban su destrucción, como de cualquier cosa que representara el pasado glorioso de la Patria, si no también por parte de otros grupos, que bajo pretexto de respetar la cultura del país, pudieran intentar vender al extranjero la documentación histórica de Cataluña, como lo han venido realizando con preciadas joyas de nuestro tesoro artístico...

En julio de 1937 dejé de prestar mis servicios en esa Sección de Archivos para atravesar los Pirineos y formar en las Milicias Nacionales de FET y de las JONS, donde fuí soldado hasta que en Septiembre de 1938 fuí aprobado en los cursillos de Oficial de Propaganda en los Frentes. Hago constar que el Dr. Duran y Sanpere no tan solo tuvo conocimiento de que me apartaba de sus órdenes para pasar a la España Nacional sino que hasta me socorrió económicamente para poder realizarlo. También tenían conocimiento de ello y me ayudaron en cuanto pudieron los camaradas Claudio Gómez Grau y José Buyreu Martí, que prestaban el mismo servicio que yo.¹⁷³

El 24 de febrer del 1939, Agustí Duran i Sanpere es presentà per a la declaració jurada, confirmant els termes anteriors i afegint, com a novetat, que, quan el 25 de febrer del 1938 es formà la plantilla de la Secció d'Arxius, passà a rebre una gratificació anual de 6.000 ptes. Amparava el personal del seu Servei, dient:

Ninguno de los compañeros de la plantilla del Archivo formó parte de batallones de milicias. El ordenanza José Obis Rufas, el único de su edad entraba en levas forzosas, fué declarado inútil total. La movilización general de los últimos días del dominio rojo comprendía a algunos de los compañeros pero ninguno llegó a presentarse.

El personal del Archivo Histórico de la Ciudad formó parte en conjunto y durante todo el período de la guerra un núcleo francamente derechista. No conozco ninguna actuación propiamente izquierdista entre mis compañeros del Archivo.

Citava com a testimonis que el poguessin avalar el vicari general de la diòcesi de Barcelona, Josep M. Torrent, i el director de l'Arxiu de la Corona d'Aragó, Ferran Valls i Taberner.

Paral·lelament a aquests estat de coses pel que fa a la depuració com a funcionari de l'ajuntament, Agustí Duran i Sanpere hagué de fer front a dos greus problemes: l'operació d'urgència de la seva dona, Hermínia Grau, a París; i el consell de guerra. La salut de Duran també es ressentí de tots aquests

¹⁷³ Declaració de Martí de Riquer i Morera per a la *Jefatura del Servicio Nacional de Recuperación Bibliográfica*, datada el 19 de febrer del 1939, còpia conservada a l'ACSG. Fons ADS. Carpeta del Servei d'Arxius.

entrebanca i angoixa («...Por lo que me decís, veo que vuestra salud tampoco es muy famosa...»).¹⁷⁴

Hermínia Grau, l'esposa de Duran i Sanpere, feia temps que estava delicada.¹⁷⁵ Havia seguit diferents tractaments per problemes abdominals, sense que els metges acabessin d'encertar el diagnòstic. Romangué a Barcelona, al costat de Duran, fins als darrers mesos de la guerra. Donada la inseguretat de la vida a la ciutat de Barcelona, deguda als bombardeigs principalment, i a més residint en un lloc tan cèntric com l'Ardiaca, al carrer de Santa Llúcia, Hermínia es traslladà a Suïssa amb les dues filles petites del matrimoni, Roser i Eulàlia. La filla gran, Núria, havia passat ja tota la guerra a Zurich, acollida a casa d'Olga Irminger, una amiga de la família. Hermínia Grau féu algunes visites a París per a fer-se visitar per metges francesos, donat que la seva salut empitjorava. El 10 d'octubre del 1938, el Dr. William Lévy escrivia, des de París, a Agustí Duran, comunicant-li la possibilitat imminent d'una intervenció quirúrgica: «L'intervention sans être des plus graves est assez sérieuse pour comporter —quoique très faibles— quelques risques. Le but de cette lettre est de vous en prévenir afin que vous puissiez prendre toutes dispositions utiles».¹⁷⁶

El 24 de febrer del 1939, Jaume Agelet, amic també del matrimoni i resident a París, donava més notícies a Duran i li comunicava la necessitat de l'operació:

Aunque como ya sabes la mejoría de Herminia es indudable sin embargo, el médico con quien ha hablado mi mujer dice que aunque el tratamiento aplicado ha producido una notable mejora en su estado, esta mejoría no es suficiente para que pueda evitarse la operación como ya sabes también. Según el médico en el momento en que visitó a Herminia por primera vez no se encontraba en condiciones de ser operada, i al indicarle el tratamiento que ha seguido, sabía que aún en el caso de que no produjera un efecto suficiente para que la operación pudiera ser evitada la pondría en condiciones de poder sufrirla. Y esto es lo que ha sucedido.

¹⁷⁴ Correspondència de Miquel Ferrà amb Agustí Duran i Sanpere, carta del 10.5.1939, núm. 1127 (ACSG. Fons ADS).

¹⁷⁵ Correspondència de Miquel Ferrà amb Agustí Duran i Sanpere, carta del 21.4.1924, núm. 1.120 (ACSG. Fons ADS). En aquesta carta es parla ja dels problemes de salut d'Hermínia Grau.

¹⁷⁶ Carta del Dr. William Lévy a Agustí Duran i Sanpere des de París, del 10.10.1938 (ACSG. Fons ADS).

Si el tratamiento que ha creído necesario probar para ver si podía ser evitada la operación no ha dado el resultado que se deseaba, ha producido sin embargo los favorables efectos apuntados. Cree, pues el médico, que debe aprovecharse esta mejoría i estas condiciones favorables para practicar la operación.¹⁷⁷

En una nova lletra del 5 de març 1939, Agelet donava més explicacions a Duran de l'opinió dels metges:

...parece, según el médico, que cuando visitó por primera vez a Herminia vió que si se habían seguido tratamientos para el estado general, no se habían seguido concretamente para los órganos afectados. Así es que antes de aconsejar nada sobre la operación creía que debía probarse el tratamiento que ha hecho seguir.

La operación no es grave, pero es delicada. Herminia ha decidido operarse y ha buscado un operador experto.

Estamos a las órdenes de Herminia. Estará acompañada por nosotros el día de la operación y los días de permanencia en la clínica.¹⁷⁸

L'operació es realitzaria finalment el dia 16 de març del 1939. El cirurgià que la va dur a terme fou el doctor Mondor, un distingit metge amb aficions literàries i culturals reconegudes.¹⁷⁹

L'operació, tot i la gravetat, fou un èxit. Hermínia estigué acompanyada per amics del matrimoni que en aquells moments es trobaven a París: Lluís Nicolau d'Olwer, Jaume Agelet i Agustí Calvet (Gaziel). Les paraules de Nicolau són un testimoni de l'angoixa del moment: «Són dies que el temps no em farà oblidar. L'angúnia del trasllat de Neuilly al Roule, i l'operació, quan se la van endur a les vuit del matí cap a l'anestèsia, i durant tota la jornada la vetlla que ens tornàvem amb els amics Gaziel i Agelet. Després la joia de la recuperació, veure com d'una manera constant reprenia la vida, i més tard les

¹⁷⁷ Correspondència de Jaume Agelet amb Agustí Duran i Sanpere des de París, carta del 24.2.1939, núm. 0066 (ACSG. Fons ADS).

¹⁷⁸ Correspondència de Jaume Agelet amb Agustí Duran i Sanpere des de París, carta del 5.3.1939, núm. 0067 (ACSG. Fons ADS).

¹⁷⁹ Carta de Lluís Nicolau d'Olwer a Hermínia Grau del 15.6.1942, des de Vichy: «...l'Académie vient de décerner un prix à votre Dr. Mondor pour sa Vie de Mallarmé» (Lluís Nicolau d'OLWER, *Cartes a Hermínia Grau i Aymà*, carta núm. 19, pàg. 72).

primeres curtes passejades pel Bd. du Château, davant la ville Lucine. Imatges inoblidables, entre tantes d'aquell any terrible».¹⁸⁰

El Consell de Guerra Permanent núm. 1 de Catalunya jutjà Agustí Duran i Sanpere, en procés sumaríssim d'urgència, núm. 4.474, de quatre càrrecs: haver col·laborat amb el govern de la Generalitat, ser una persona d'esquerres, haver estat enemic de l'Espanya Nacional i haver sortit a l'estranger des de la zona roja, en diverses ocasions.

Preparant-se una defensa, Agustí Duran i Sanpere buscava la confiança dels possibles testimonis. El dia 8 d'abril, Agustí Duran i Sanpere recordava en una carta a la Diòcesi de Barcelona, la seva custòdia del Palau Episcopal durant la guerra civil:

Excmo. Sr. D. Miguel de los Santos Díez Gomara, administrador apostólico de la Diócesi de Barcelona.

Mi cargo de Director del Archivo Histórico de la Ciudad y la comisión que por razón de tal cargo había recibido de la Generalidad para la organización de los Archivos Históricos de Catalunya, me depararon la suerte durante la dominación roja de poder atender a la custodia del Palacio Episcopal de Barcelona y de sus Archivos. La labor realizada en estos respectos se detalla en la memoria adjunta realizada que elevo a conocimiento de V. E., para que en cargo de juzgarla favorablemente me alcance la gracia de su bendición.¹⁸¹

La memòria adjunta a la carta era el mateix informe que Ferran Valls i Taberner li havia demanat amb data del 13 de febrer. L'informe en qüestió havia estat redactat el 15 d'abril.¹⁸²

En agraïment pel citat informe, Ferran Valls i Taberner havia escrit a Duran dient-li: «Me complazco en felicitar a Vd. por sus patrióticos trabajos en virtud de los cuales se ha conservado para España tan valioso tesoro y no duda

¹⁸⁰ Lluís Nicolau d'OLWER, *Cartes a Hermínia Grau i Aymà*, pàg. 126. Carta núm. 84, des de Mèxic, del 9.3.1949.

¹⁸¹ ANC Fons Generalitat (segons inventari de Sebastià Riera), Caixa 3, Palau Episcopal.

¹⁸² Vegeu la nota 105 d'aquest mateix treball.

esta Jefatura seguirá prestando su colaboración para lograr la recuperación de lo que se haya perdido».¹⁸³

També l'administrador apostòlic de Barcelona, Díez Gomara, agraïa la memòria i donava les gràcies a Duran i Sanpere per la custòdia del Palau Episcopal: «Doy a Vd. las más expresivas y cordiales gracias por lo mucho y muy bien que actuó Vd. durante los referidos años, en defensa de esta casa, pues gracias a Vd. conservamos lo que ha quedado. Le quedo, pues, sumamente reconocido y pido a Dios le premie abundantísimamente y le bendiga. Conservaré con sumo gusto su Memoria, para testimonio de tan laudable actuación, merecedora del aplauso de todos los buenos».¹⁸⁴

Agustí Duran i Sanpere quedà suspès de sou i servei pel decret de l'alcaldia del dia 20 d'abril del 1939, però per l'ordre del 29 d'abril passà a cobrar la meitat del sou, tot i que continuà suspès de servei.¹⁸⁵

El sector eclesiàstic en pes manifestà la seva adhesió a Agustí Duran i Sanpere i el suport que havia manifestat Duran a sacerdots en perill es traduí, en aquest context del nou règim nacional-catòlic, en una manifestació més que evident d'adhesió a la causa franquista. Observem com s'elabora tota aquesta argumentació en la carta de Miquel Panadès i Foixench, sacerdot que fou acollit al Servei d'Arxius i pogué circular lliurement amb un carnet que l'acreditava com a membre del Servei de Salvament del PHAC.

El bien que hizo durante el período de los rojos, exige imperiosamente que le muestre por carta mi más profundo agradecimiento. [...] siento el imperioso e ineludible deber de escribir a V. felicitándole por el mucho

¹⁸³ Carta de Ferran Valls i Taberner a Agustí Duran i Sanpere del 24.4.1939 (ACSG. Fons ADS, carpeta del Servei d'Arxius).

¹⁸⁴ Carta de Miguel de los Santos Díez Gomara a Agustí Duran i Sanpere del 3.5.1939 (ACSG. Fons ADS, carpeta del Servei d'Arxius).

¹⁸⁵ AAB, Expedient de depuració d'Agustí Duran i Sanpere, expedient núm. 57. A l'ACSG. Fons ADS, carpeta del Servei d'Arxius, hi consta la comunicació que en rebé Agustí Duran i Sanpere: «Por considerar que no se halla V. comprendido en la excepción que prevé el artículo VI. de la orden del Ministerio de la Gobernación dictada en 12 de Marzo ppdo. que suspende a los empleados municipales sometidos a depuración con la excepción de los que en su art. VI. prevé continuen y sin perjuicio de lo que en definitiva resulte de las actuaciones de depuración respectivas y no figurando Vd. en dicha excepción; vengo en disponer deje Vd. de prestar servicio y percibir sueldo como funcionario, sin perjuicio de lo que definitiva resulte de su depuración, / Barcelona, 29 d'abril de 1939». (El Secretari interí de l'Ajuntament de Barcelona, Enrique de Ferrer).

bien que ha hecho, a mí en primer lugar, además a muchos otros y sobre todo a la España Nacional.

[...] V. además me hizo saber que más de una vez se había preocupado de la suerte que podía haberme cabido, me ofreció por si lo necesitaba un puesto de trabajo entre sus colaboradores de archivo, quiso que me quedase en su casa, me sentó a su mesa, me preparó cama, dispuesto a obsequiarme otro día, muchos días, todo el tiempo que fuese necesario y al despedirme, prometió darme un documento, que sirvió admirablemente para ir sin peligro por la calle y aun ejercer el sagrado ministerio de pueblo en pueblo y de casa en casa, cuando a los pocos días me lo entregó. Gracias por todo, carísimo amigo.

Como me consta que de esta clase de documentos salvadores entregó a otros muchos,¹⁸⁶ que por su condición de sacerdotes y religiosos corrían igual o mayor peligro que yo, también quiero agradecerse, como si a mí personalmente me lo hubiera hecho, pues son hermanos míos en el sacerdocio.

[...] yo siempre deseé y varias veces de hecho procuré salir del paraíso soviético y V. estuvo a mi lado, aconsejándome, facilitando mis gestiones, indicándome los medios más prácticos para conseguirlo, y para que viese que sus palabras no eran vanas, al momento me ofreció y me hizo aceptar dinero... También me consta que no he sido solo en ser objeto de semejante favor de parte de V.; sólo que otros llegaron a pasar la frontera, lo cual yo nunca pude conseguir. Facilitando la fuga de sacerdotes, religiosos y nacionales, sirvió V. a la religión y a la patria española.

[...] pasando por casa de V., me permitió celebrar el Santo Sacrificio de la misa en sus habitaciones reservadas..., arreglándome V. mismo el altar, prestándome el cáliz de su familia, y sirviéndome V. mismo la misa. Me consta que no fui yo el primero en recibir de V. este favor.

[...] no todos tuvieron valor para exponer su vida. Usted, y unos pocos, contados, valientes, que por necesidad habían de ser gente de orden como algunos sacerdotes de Barcelona y de Cataluña con varios derechistas de alma, pusieron manos a la obra y consiguieron salvar archivos particulares

¹⁸⁶ Només cal repassar les llistes del personal del Servei de Salvament d'Arxius, per adonar-se que hi ha una alta proporció de capellans i de religiosos emparats per Duran i Sanpere. Duran protegí els arxius eclesiàstics i alhora els religiosos que en tenien cura. (ANC Fons Generalitat (segons inventari de Sebastià Riera), Caixa 17, Personal).

y archivos públicos, eclesiásticos y civiles, de Barcelona y otras provincias...

[...] La instalación era sencillamente admirable, por la multitud de archivos salvados, por su importancia, seguridad, orden, limpieza, vigilancia... El celo, la abnegación, la alegría en el trabajo duro y peligroso iban acompañados de una euforia, digna precursora de la verdadera España que se acercaba.

[...] Nadie podrá decir con verdad que V. había sido más útil a la causa nacional quedándose en Suiza, cuando estalló el movimiento nacional-sindicalista, o escondiéndose en París, cuando la grave enfermedad se su señora le obligó a visitarla en dos épocas distintas.

[...] Yo sé que a V. no le movió en su vuelta a España el ideario de los rojos, del que está muy distanciado; ni le trajo a la patria la ambición de los puertos altos; solo el deseo del bien y del orden le condujo a Barcelona, para trabajar meses y años con toda abnegación por la causa de la España una, grande y libre, viviendo entre los rojos. ¡Yo le felicito por su abnegada labor!

[...] Usted supo ingeniarse para pedir y obtener un subsidio de las autoridades rojas. Con ese recurso V. hizo obra nacional y favoreció a personas que de corazón eran militantes de Franco con el dinero de los rojos!... El contacto que V. tuvo con las autoridades rojas sirvió a V. para trabajar por la España verdadera, por la España de Franco.

[...] No cabe duda alguna, todos los buenos españoles, los amantes de las ciencias, los que aprecien la religión, cuando sepan lo que V. ha hecho en medio de los rojos, le aclamaran como salvador de los archivos eclesiásticos y civiles de Barcelona y aun de Cataluña entera.¹⁸⁷

L'actuació d'Agustí Duran i Sanpere en relació als capellans i religiosos durant la guerra civil no estigué, de cap manera, lligat a l'esperit de la Cruzada, sinó que es mogué en un altre cercle de característiques ben diferents, més connectat amb l'exterior i lligat a la figura del cardenal Francesc Vidal i Barraquer. Aquesta relació, però, passà desapercebuda durant el procés depuratiu.

¹⁸⁷ Carta de Miquel M. Panadès a Agustí Duran i Sanpere del 2.5.1939 (ACSG. Fons ADS, carpeta del Servei d'Arxius).

Duran havia sortir en tres ocasions de Catalunya: la primera, la primavera del 1937, quan coincidint amb l'Exposició d'Art Medieval de París, va traslladar-s'hi per a pronunciar la conferència sobre escultura gòtica catalana a la Fundació Catalana de la Sorbona. La segona, l'agost del 1938, quan assistí al Congrés de Ciències Històriques de Zurich, per tal de pronunciar-hi la conferència sobre el salvament del patrimoni documental català durant la guerra civil. La tercera, quan visit  a Hermínia, en agreujar-se la seva salut. Aquest era un dels càrrecs previsibles. Per a justificar els motius personals per a marxar del país, es demanà el testimoni del doctor Mondor des de París.¹⁸⁸

El 13 de maig del 1939, Francisco Javier de Salas Bosch firmava una declaració a favor de Duran i Sanpere. Salas era militant de FET y de las JONS, i manifestava que tot i conèixer la seva ideologia, Agustí Duran li don  una feina al Servei d'Arxius, amb la qual pogué disposar d'un carnet per a circular amb una certa mobilitat. Quan passà al bàndol franquista, el dia 11 de novembre del 1936, Salas ho feu amb coneixement d'Agustí Duran i d'aquesta manera pogué informar de les tasques salvadores del Servei al sots-secretari del Ministerio de Educación Nacional, el dia 9 de maig del 1938.

L'expedient del consell de guerra fou incoat el 10 de juny del 1939.¹⁸⁹ El jutge instructor designat fou José Guileria Vallhonrat. El consell de guerra estigué format per: Luis de Vicente, A. Pérez, José Bermúdez, Agustín Ceniz i José Rosano. En ell hi consten els inventaris sobre la situació dels arxius protegits pel Servei de Salvament que, d'en a el 16 de maig del 1939, Agustí Duran i Sanpere havia anat adreçant, en diversos lliuraments que duraren tota la darrera quinzena del mes de maig, a José Maria Muguruza i Ota o, comis-

¹⁸⁸ Transcripció d'una carta d'Henri Mondor feta per Agustí Duran i Sanpere, del 6.5.1939 (ACSG. Fons ADS, carpeta del Servei d'Arxius). L'original devia ser lliurat al tribunal: «Je soussign  certifie avoir d'op r  Madame Duran pour des graves lesions abdomines-pelviennes qui avaient jusque la tenu la malade couch  pendant des mois et dont la convalescence exige pour plusieurs mois encore des soins precis et des precautions».

¹⁸⁹ A l'expedient de depuració d'Agustí Duran hi consta un resum d'aquest procés que fou enviat a petició del tribunal depurador, el 26 d'octubre del 1939. Hi consten com a testimonis: Antonio Díaz de Castilla (periodista), Dario Rumeu Freix  (bar  de Viver), José Maria Despujol i Ricart (marqu s de Palmerola), Adolf Florensa (arquitecte municipal), Juan Serra i Puig (vicari general del bisbat de Barcelona), Ferran Valls i Taberner (cap de l'Arxiu de la Corona d'Aragó), Ramon Rius i Gener (advocat), Rafael Maspons de Grasot (delegat a Barcelona del Ministeri d'Assumptes Exteriors), José Antonio Gomis de Perales (comerciant), José Maria Muguruza i Ota o (comissari del Servei de Recuperació Artística), Antonio de La Torre (vicerector de la Universitat de Barcelona), Carles Sanllehy (marqu s de Caldes de Montbui), Josep Maria Pons i Guri (advocat) i Martí de Riquer (oficial de Propaganda franquista).

sari de la Zona de Levante del Servicio de Defensa del Patrimonio Artístico Nacional, complint amb allò que se li havia demanat. També hi consta una llista del personal del Servei i de les persones que van sol·licitar entrar al Servei per escapar de persecucions (la majoria capellans), a més d'una còpia de l'acta de la sessió celebrada a la Real Academia de Buenas Letras, el dia 29 d'abril del 1939, per donar-li les gràcies per les tasques de salvament del patrimoni documental. Tots els testimonis del Consell de Guerra coincidien en assenyalar que «la labor del encartado Señor, Duran Sanpere es digna de los mejores elogios... Ha conservado no solamente tal como estaban sino que los ha mejorado, ordenado y clasificado, segun se demuestra en los informes que el testigo Sr. Riquer, aporta en autos, testificados por los Sres. De La Torre y Muguza».

Les seves sortides a l'estranger quedaven perfectament justificades, per raons personals. Es justificava que no hagués estat en contacte amb la zona nacional directament, perquè els rojos haurien desconfiat i aleshores no hauria pogut portar a terme la seva tasca de Salvament.

Amb aquest estat de coses altament favorable, Agustí Duran i Sanpere fou absolt del consell de guerra, el 25 d'agost del 1939.

Coneguda la sentència absolutòria, Duran rebé un allau de felicitacions tant del personal de l'antic Servei com de persones lligades al nou règim.¹⁹⁰

Quedava encara pendent el procés de depuració com a funcionari municipal, que s'havia aturat a l'espera de la resolució del consell de guerra.

El dia 1 d'octubre del 1939, Agustí Duran i Sanpere s'oferia al president de la Diputació per a fer alguna feina de tipus cultural: «Deseando prestar mi colaboración al Servicio de las Instituciones Culturales relacionadas con esta Diputación Provincial, tengo el honor de dirigir-me a V. E. ofreciéndome incondicionalmente para desempeñar el cometido que V. E. o la Excm. Comisión Permanente quiera asignarme y por el tiempo que tenga a bien de-

¹⁹⁰ Entre les persones lligades al Servei de Salvament podem citar a Pere Bohigas (felicitació del 30.8.1939, ACSG. Fons ADS, carpeta del Servei d'Arxius) i a Monserrat Massana (felicitació del 2.9.1939, ACSG. Fons ADS, carpeta del Servei d'Arxius). Entre les persones addictes al franquisme, es conserva la felicitació de Ferran Valls i Taberner (s.d., ACSG. Fons ADS, carpeta del Servei d'Arxius) i la del governador militar de Saragossa, Juan Cremades Royo, cosí de Duran i Sanpere (ACSG. Fons ADS, carpeta del Servei d'Arxius, carta núm. 0922).

terminar. Me mueve el deseo de colaborar en estos momentos a la obra de reconstrucción de España».¹⁹¹

Durant el mes d'octubre, Agustí Duran féu un petit viatge per motius familiars, segons consta en el salconduit que li fou concedit pel govern civil, per a viatjar, amb un termini màxim d'un mes, cap a Roses, Vigo i Màlaga.¹⁹²

El dia 26, el secretari interí de l'ajuntament de Barcelona feia arribar una còpia de l'auto-resum i sentència absolutòria del consell de guerra d'Agustí Duran i Sanpere al jutge instructor Miguel Peciña, designat per a portar el procés de depuració.¹⁹³ Peciña portaria l'expedient auxiliat per un secretari, José M. Montaña.

El dia 1 de novembre del 1939, Agustí Duran i Sanpere era convocat pel dia 7 de desembre, per a presentar-se davant del tribunal.

El dia 6, el jutge instructor demanava informes sobre Agustí Duran als Serveis d'Informació de FET y de JONS. L'endemà, Duran presentava la declaració jurada al jutge instructor.

La declaració jurada del dia 7 de novembre del 1939 aporta algunes informacions noves al cas. Una d'elles és que Agustí Duran i Sanpere va prestar adhesió al Movimiento Nacional davant del general Álvarez Arenas el dia 11 de març del 1939 i també com a acadèmic de Buenas Letras en la sessió del 16 de març del mateix any. Remarcava els donatius que estava rebent l'Arxiu Històric Municipal en agraïment a la seva tasca durant la guerra (Montserrat Duran i Martí, doctor Roig i Punyed, doctor Serra i Graupera, Josep Mas, etc.). També insistia Duran en que havia passat informes als franquistes mitjançant Javier de Salas i Martí de Riquer, durant la guerra i, amb l'entrada dels franquistes, al Servicio de Defensa del Patrimonio Artístico Nacional. Agustí Duran s'emparava en el testimoni de Ferran Valls i Taberner (director de l'ACA), Adolf Florensa (arquitecte municipal), mossèn Josep Sanabre (arxiver de la diòcesi), Antonio de la Torre (vicerector de la Universitat de Barcelona) i mossèn Joan Serra i Puig (vicari general de la diòcesi de Barcelona).

¹⁹¹ AGDB Lligall Q-518. Aquest text era una fórmula oficial, aprovada per la Diputació, per tal d'agrupar les nombroses peticions de col·laboració que es van presentar en els primers mesos de la postguerra.

¹⁹² ACSG. Fons ADS, carpeta del Servei d'Arxius.

¹⁹³ AAB, expedient de Depuració núm. 57, Agustí Duran i Sanpere.

El 19 de desembre acabava aquesta primera fase de l'expedient informatiu i el procés passava a mans del jutge instructor, José Cardenal.

El 29 de desembre del 1939, Agustí Duran i Sanpere rebia el plec de càrrecs en els quals es basava l'acusació. Els càrrecs eren set. El primer, catalanista. El segon, col·laborador de la revista del Comissariat de Propaganda, Nova Ibèria. El tercer, autor d'un article a La Vanguardia, el 1937. Quart, col·laborador del govern de la Generalitat. Cinquè, director de l'Arxiu Històric General de Catalunya. Sisè, havia fet diversos viatges a l'estranger amb la intenció de treure obres i documentació artística. L'últim càrrec era la conferència pronunciada a la Sorbona, del 1937, coincidint amb l'exposició.

El 30 de desembre, el director accidental de l'Arxiu Històric de la Ciutat, Antonio González Núñez, certificava que, contrastat amb els fons de l'hemeroteca de l'Ardiaca, es podia afirmar que Agustí Duran i Sanpere no havia escrit res a la revista Nova Ibèria. Enviava un relació dels articles publicats a La Vanguardia per Duran des de l'any 1934, que demostrava plenament que tots ells eren de temàtica exclusivament artística i històrica, sense cap connotació política, inclosos els dos darrers, publicats durant la guerra (16 febrer i 27 de maig del 1938, respectivament).

El 3 de gener declarava Ferran Valls i Taberner. Valls Taberner responia plenament d'Agustí Duran. Es considerava plenament imparcial ja que Duran «no tuvo ocasión de salvar el suyo (el seu arxiu familiar), pues debido a su precipitada huida no le avisó para ello». Feia fixar al tribunal que Duran ja havia estat absolt en el consell de guerra del càrrec referent als viatges a l'estranger.

L'endemà declarava mossèn Joan Serra i Puig, vicari general de la diòcesi de Barcelona; era del tot favorable a Duran, manifestant la seva intervenció decisiva en el salvament de l'arxiu de la Catedral i dels arxius del Palau Episcopal i del mateix edifici, salvant-lo dues vegades de convertir-se en caserna de mossos d'esquadra.

Adolf Florensa ja havia declarat en el consell de guerra, al qual es remetia. Mossèn Josep Sanabre féu la seva declaració el mateix dia que Florensa, el 5 de gener de 1940. El seu testimoni defensava la posició d'ordre de Duran dient que havia mantingut unes excel·lents relacions amb els governs de la dictadura de Primo de Rivera, i que sempre havia votat candidatures antirevolucionàries (Front Català d'Ordre). Li constava que Duran havia ofert protecció al bisbe Irurita a casa seva, i que si el juliol del 1936 Duran hagués estat a Barcelo-

na, potser no s'hauria produït un fet tan tràgic com la mort del bisbe. Duran havia protegit el Palau Episcopal i el seu arxiu. Al seu parer havia estat més fidel a les autoritats eclesiàstiques que al mateix govern de la Generalitat. Salvà un arxiu molt compromès, l'Arxiu Secret del Vicariat General del Bisbat de Barcelona, on s'hi guardaven tots els processos dels capellans. Ajudà als capellans, donant-los acollida al Servei d'Arxius, allotjant-los a casa seva i distribuint-los els sants olis que havia portat des de l'estranger. Tenia constància que al seu domicili s'havia celebrat culte durant la guerra civil.

El 4 de gener del 1940, Agustí Duran i Sanpere es defensava davant del tribunal amb el plec de descàrrecs. Duran inicià la seva defensa dient que, en realitat, se l'estava acusant d'uns càrrecs dels quals ja havia estat absolt en el consell de guerra: «me hallo imposibilitado de insistir en mi defensa para no abrir nueva discusión sobre cosa ya juzgada por un tribunal cuyo prestigio merece el respeto de todos».

Duran creia que només havia de defensar-se dels càrrecs nous. Apel·lava a les proves presentades pel director accidental de l'Ardiaca per demostrar que mai havia escrit a Nova Ibèria, i que els articles de La Vanguardia, publicats en un suplement d'art i cultura, no havien tingut altra intenció que l'estrictament científica, àdhuc els dos publicats durant la guerra civil.

Pel que fa al càrrec d'haver estat el director de l'Arxiu General de Catalunya de la Generalitat republicana, Duran contestava que aquest arxiu només havia estat un projecte: no havia existit mai, únicament en els cartells penjats en els edificis del Servei, amb l'única intenció de contribuir a la seva salvaguarda.

El jutge instructor José Cardenal féu la proposta de sobreseïment del cas el 18 de gener del 1940. El 3 de febrer del 1940, Agustí Duran i Sanpere era readmès, i es reincorporava al seu càrrec de director de l'Arxiu Històric de la Ciutat. Duran ocupà aquest lloc fins a la seva jubilació, l'any 1957.

